

СУЧАСНІСТЬ

СІЧЕНЬ 1978 — Ч. 1 (205)

Д. СТРУК: ПОЕЗІЇ

В. КЕЙС: РОЗДУМУВАННЯ НАД ПОЕТОМ

Р. ЛОУЕЛЛ: ПОЕЗІЇ

Ю. ЛОБОДОВСЬКИЙ: ДВІ ПОЕЗІЇ

**В. ПАВЛОВСЬКИЙ: ДАНИЛО
ЩЕРБАКІВСЬКИЙ (1877 - 1927)**

**С. ПРОЦЮК: ДО ПАТОЛОГІЇ
МІЖЕТНІЧНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ**

**М. ДОБРЯНСЬКИЙ: У ТРИКУТНИКУ:
ПОЛЬЩА — УКРАЇНА — РОСІЯ**

**І. КЛЕЙНЕР: СКЛАДНА ПРОБЛЕМА
СУД У СПРАВІ ТИХОГО ТА РУДЕНКА**

**"SUČASNIST" — JANUAR 1978
KARLSPLATZ 8/III 8000 MÜNCHEN 2.**

НА БАЖАННЯ ЧИТАЧІВ — ВИДАНО ВДРУГЕ:

ОЛЕКСАНДЕР СЕМЕНЕНКО

ХАРКІВ, ХАРКІВ...

Видання друге. Мюнхен, 1977, 240 стор. Обкладинка Ореста Слупчинського.

"...Змальовуючи Харків і його мешканців, автор стає перед читачем на весь зріст, як майстер характеристичної осіб, подій... Ці образки не були б до кінця шедевром нашої літератури, коли б кожний з них не пронизало гостре перо надзвичайного стиліста...". (О. Керч, *Вісник*, ч. 10, 1976). "...і я рекомендував би її (книжку) кожному, хто ще не забув читати". (Б. Бойчук, *Свобода*, 4, березня 1977).

Ціна 7.00 дол.

ІВАН ДМИТРИК

У ЛІСАХ ЛЕМКІВЩИНИ

Видання друге. Мюнхен, 1977, 340 стор. Передмова Юрія Лопатинського-Калини. Редакція Ніни Ільницької. Мапи Йоахима Вишневецького. Оформлення Якова Гніздовського.

"... У книжці описані дії УПА на Лемківщині в 1944-1947 роках, далі рейд на Захід і перші (доволі болючі) враження в таборах ДіПі. Усі події і переживання подані незвичайно живо, прямо захоплююче, хоч мова йде про дуже важкі і жорстокі часи..." (*Гомін України*, 23 жовтня 1976).

Ціна 8.00 дол.

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

СІЧЕНЬ 1978
Ч. 1 (205)
РІК ВИДАННЯ ВІСІМНАДЦЯТИЙ
МЮНХЕН

13//
Видас: Українське товариство закордонних студій «Сучасність»//

Редакційна колегія: Вольфрам Бургардт, Анатоль Камінський, Богдан Кордюк, Іван Кошелівець, Василь Маркусь, Кирило Митрович, Аркадія Оленська-Петришин, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Богдан Рубчак, Роман Савицький, Марта Скорупська (виконавць обов'язків головного редактора), Юрій Шевельов.

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора і видавництва. Передруки крайових матеріалів дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкується і реєструється в "Historical Abstracts".

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 30 und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien "Sučasnist" e.V.
Karlsplatz 8/III (Telefon 59 46 67)
8000 München 2
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: I. Czornij

Druck: Gebrüder Westenhuber
München 12, Heimeranplatz 4.

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

ПОЕЗІЇ

Данило Гусар Струк

Я — Тополя

Рукою блідою
схопила моє серце
і витиснула з нього радість

Рукою німою
доторкнулася мого серця
і вийняла з нього біль

Рукою недбалою
замісила мою душу
і виросло почуття безнадії

Рукою здивованою
взяла мене за руку
і виріс я в тополю

шелестітиму без радості
щемітиму без болю
височітиму без надії

Смерть поцілунку

На стернині лица
проколовся поцілунок
спливав кров'ю
блід і зник

лиш запах помади
твоїх уст
росте на знак
гарячої самострати

Я любов розіп'яв
над твоїми очима
хай сушиться.
Суху, обтріпану з нечистоти
я зісучу у зерно
закопаю на дні душі
може на весну
знову розцвіте.

РОЗДУМУВАННЯ НАД ПОЕТОМ

Віталій Кейс

Лише декілька тижнів тому я відвідав знайомого.

— Чи ти читав сьогоднішній *Нью-Йорк Таймс*? — запитав він.

— Ні, — кажу, — не читав. А що таке?

— Лише кінець ери, — сказав він, тицьнувши мені пожвакану газету. Щось там про енергію та про інші "новини придатні для друку". Під назвою чорніла дата: 13 вересня 1977.

На обличчі мого знайомого блиснула усмішка; точно така, якою чуйні люди підкреслюють свою вищість, щоб не переочили їхньої іронії. Мій погляд зупинився на знімку сивоволосої людини з масивними окулярами на носі — з такими, які прославив колись у Голлівуді Граучо Маркс. Над знімком напис: "РОБЕРТ ЛОУЕЛЛ ПОМЕР НА 60 РОЦІ ЖИТТЯ ПІСЛЯ РАПТОВОЇ НЕДУГИ". Пригадую: тоді падав дощ.

Читаю перший абзац:

Роберт Лоуелл, лавреат нагороди Пулітцера, якого багато критиків уважають за найкращого англомовного поета його генерації, помер учора вночі в Рузвелтському шпиталі.

Це ж той Рузвелт, який колись запроторив поета до в'язниці!

Та читаю далі:

Його оригінальність та геніяльність у природних словесних співвідношеннях літературний світ помітив ще в 1947 році, коли він був відзначений нагородою Пулітцера з ділянки поезії за його другу збірку поезій *Замок лорда Вірі*.

І мимоволі пригадалася кляса сучасної американської поезії, нервовий професор, який мов тарган бігав по підлозі з книжкою Лоуелла в руці, та невеличка тічка дискусантів, яка його так розлютила. Тоді був осінній день, що ніяк не відрізнявся від інших буднів. Але для мене він був великим історичним днем, який ще й досі переслідує мою свідомість. Тоді на моїх очах розгорнувся епічний бій між Т. С. Еліотом, утіленим у напухлім череві

Віталій Кейс — літературознавець та перекладач американських поетів на українську мову. Автор наукової доповіді п. н. "Символістична музикальність та *Соняшні клярнети*", виголошеної на конференції Товариства модерних мов (Modern Language Association — MLA) у Ст. Луїс у листопаді 1976 року. — *Редакція*.

професора, та Віліямом Карлосом Віліямсоном, якого заступали в нашій класі "бітніки". Лоуелла Замок був лише фортецею, яку здобували молоді гуни. Всім було видно (за винятком професора), що він програвав цю війну, бож ніякій заяложеній цивілізації не встояти перед енергією варварів. Зрештою, цей день став для мене особисто пророчим: пізніше навіть Лоуелл скапітулює перед новою ордою.

Але читаю далі. Не проминула газета і тих багатьох суперечностей в особистім та в літературнім житті поета, які характеризували його бурхливе буття та запроторили його перше в тюрму, а пізніше в божевільню: } 066

У своїх ранніх творах Лоуелл черпав з римо-католицької віри, на яку він спершу перейшов, а пізніше відкинув; з пацифізму, за який він сидів у тюрмі під час другої світової війни, та з кальвіністських традицій своєї рідної Нової Англії, в яких він виріс та виховався... Все ж таки, до більшої міри він виплекав ненависть до цих традицій.

В епіграфі до першої своєї збірки Лоуелл подав цитату з Святого Бернарда: "Inde anima dissimilis deo inde dissimilis est et sibi" (Подібність, яка перестає бути такою як оригінал, уже не подібна на себе). З цього ж і назва: *Країна відмінностей*. Лоуелл бачив історію своєї культури з погляду есхатології. Для нього нове американське суспільство було парадоксом: сучасна Америка втратила вартості її творців. І тому поет бачив себе вигнанцем у тім суспільстві, чії коріння покрилися гниллю. Матеріалізм міщанства поет уважав бактерією, яка нищила духовість його часу. Недарма останній вірш першої збірки та перший вірш другої присвячені темі вигнання та відчуження. Тож і не диво, що його ранні твори насичені образами насильства та зради, що його вся поезія (рання і пізніша) часто завершується гіркою іронією.

І справді, Лоуелл був парадоксальною людиною. Перейшовши на католицьку релігію, він, як сам признався в "Спогадах про Лепке та Західню Вулицю", став "вогнедишним католиком", майже фундаменталістом. Одначе, це ніколи не засліплювало його очей на лицемірство та дріб'язковість церковних бюрократів. Він походив з американського аристократичного роду, який від 17-го століття дав Америці цілий ряд політиків, суддів, військових старшин і принаймні двох добрих поетів (Рассела Лоуелла в 19-ім столітті та Емі Лоуелл у 20-ім). Його власний політичний світогляд базувався на якимсь неокресленім аграрнім аристократизмі. Його моральні погляди натомість часто зближували Лоуелла з радикалами, що дало нагоду деяким критикам порівнювати його світогляд з марксизмом. Та марксистом таки Лоуелл не був. Наприклад, у листі до президента Рузвелта поет засудив американсько-російський союз, бо, як він писав, такий союз залишить

Західню Європу і Китай "на поталу СРСР, тоталітарної тиранії, яка пропагує світову революцію". Він поєднав свою пристрасть до правопорядку — яку він успадкував насамперед від Ренсома та Тейта, а пізніше від Еліота та Павнда — з радикальною моральною пристрастю, яка трохи зблизила його з Гінзбергом, і з цього духовного шлюбу народився специфічний Лоуеллський гуманізм. (Ще не досліджено, наскільки Гінзберговий "конфесійний стиль" вплинув на пізніший "конфесійний стиль" Лоуелла). Він нібито створив міст в американській літературі між тим, що професор Розентол називає модернізмом, та сучасністю.

Уже сама назва нагородженої збірки свідчить саме про такий шлюб. Назва ця, *Замок лорда Вірі*, походить із старої англійської балади. Лоуелл особливо звернув увагу на ці слова:

It's lambkin was a mason good
As ever built wi' stane:
He built Lord Wearie's castle
But payment got he nane.

У вільнім перекладі:

Юнак був добрий каменяр,
З таких, що будь-коли будували з каменю:
Він збудував лордові Вірі замок,
Та не дістав заплати.

У цій баладі поет бачив двогранне значення. На символічній рівні ситуація в баладі стала для нього емблемою духовної ситуації нашої доби. Лоуелл бачив у цій каменярі Христа; в замку, який він збудував, віру, що охороняє від зла; самого лорда Вірі поет уявляв невдячним людством, яке забуло свій духовний довг у погоні за матеріяльними благами. Щоб читач не переочив цього символічного значення в назві збірки, Лоуелл в епіграфі навів цитату з Тайної Літургії римо-католицького обряду, яка святкує знайдення тіла Святого Великомученика Стефана:

Suscipe, Domine, munera pro tuorum commemoratione
Sanctorum: ut, sicut illos passio gloriosos effecit;
ita nos devotio reddat innocuos.

У вільнім перекладі це означає:

Прийми, Господи, ці дари на вшанування Твоїх Святих;
нехай наша віра визволить нас від гріха так, як їхня пристрасть
прославила їх.

На буквальному рівні ця балада є висловом народного про-

тесту проти експлуатації бідних багатими. Обидва тлумачення — символічне і буквальне — точно віддзеркалюють поетовий світогляд і творять, так би мовити, демографію його духовости. Аналізуючи ранні твори Роберта Лоуелла, критика давно відмітила, що він почав свою літературну кар'єру не лише як релігійний, але і як морально радикальний поет.

Такі суперечності і парадокси в духовості поета не могли створити атмосфери, в якій його можна було б об'єктивно оцінити. Він мав великих прихильників, алеж не бракувало йому й великих противників. Під час другої світової війни Лоуелл відмовився служити в американському війську, бо вважав всі війни основно неморальними. Це ж була популярна війна і тому, як Рассел раніш в Англії, Лоуелл став в Америці в очах сучасників найбільшим злочинцем. Знову ж таки, парадоксально він став героєм в очах сучасників, коли в знак протесту проти в'єтнамської війни не прийняв запрошення від президента країни відвідати Білий Дім.

Лоуелл народився протестантом, прийняв католицьку релігію і вернувся до батьківської віри. Паралельно з його релігійними нуртуваннями, він перейшов стилістичну еволюцію в своїх поетичних творах. У перших двох збірках, *Країна відмінностей* (*Land of Unlikeness* — 1944) та *Замок лорда Віпі* (*Lord Weary's Castle* — 1946), поет виступає ще як традиціоналіст. Він перегукується з літературною минувиною, хоч уже і тут ми чуємо непомильно індивідуальний голос. У третій збірці, *Каванські млини* (*The Mills of the Kavanaghs* — 1951) Лоуелл експериментує з метаморфічним стилем — щось на подобу модернізму Павнда та Еліота, хоч така аналогія не цілком задовільна. Вже аж у четвертій збірці, *Вивчення життя* (*Life Studies* — 1959), він знаходить свій унікальний "конфесійний" стиль. Наражаючися на трафаретний вислів (який, зрештою, правильно окреслює еволюцію творчости Лоуелла), можна сказати, що поет нарешті знайшов себе. *Вивчення життя* це, безсумнівно, найкраща збірка Лоуелла. В пізніших творах, як наприклад, "Поляглим за єдність" ("For the Union Dead" — 1964), в якому він перегукується з подібною темою свого прадядька Рассела Лоуелла, "Біля океану" ("Near the Ocean" — 1967) чи *Історія* (*History*, — 1973), поет уже не зміг досягти тих вершин, які він осягнув у своїй четвертій збірці. Досить лише сказати, що і в пізніших творах появилися окремі вірші, які яскріють його давнім блиском.

Читаючи газету, я роздумував над Лоуеллом, яким я бачив його останній раз.

— Кінець ери, — повторив мій знайомий (до речі, також американський поет), і я зрозумів його іронічну усмішку. Лише кілька років тому ми пішли разом на спільний літературний вечір Гінзберга і Лоуелла. Гінзберг — присадкуватий, по-слов'янському

грубенький, з волоссям, що кукурудзяними патлами звисає з лисини, та з бородою "руського батюшки" — стояв видимою антитезою високому, худому англосаксові, який мав вигляд патріярха. Пам'ятаю, я тоді голосно зауважив, що Лоуелл виглядає мені далі католиком, на що мій знайомий відповів:

— Ти бачиш на сцені зустріч двох ер.

Та ери не починаються і не кінчаються однією людиною, навіть генієм, яким, безперечно, Лоуелл не був. Можна було б назвати декілька імен серед сучасників Лоуелла, які, якщо не були кращими, то принаймні не були гіршими поетами. Це аж ніяк не понижує його справжнього таланту, ні не принижує його як людини. І мимоволі виринає питання: яким поетом Лоуелл справді був і яким чином він викликав серед деяких читачів такий ентузіазм, як у мого знайомого? Відповідь на це питання залишиться суб'єктивним виявом особистого смаку. Можливо, Вознесенський мав рацію, коли сказав, що Лоуелла треба відчуті "біологічно", "з нутроців утроби", "у крові". Особисто, я не завжди його так відчуваю. На мій смак, у творах Лоуелла залишилося ще забагато "прімадонства", зформульованого в ньому критичними теоріями Т. С. Еліота. Зрештою, це проблема не лише Лоуелла, але цілої генерації. Їм не завжди вдавалося знайти свій "об'єктивний корелятив".

РОБЕРТ ЛОУЕЛЛ

Переклади Богдана Бойчука

Пливучи додому з Рапалло / Sailing Home from Rapallo

(Лютий 1954)

Твоя медсестра говорила лише італійською,
та двадцять хвилин пізніше я вже уявляв твій останній тиждень,
і сльози потекли моїм лицем...

Коли я виїхав із тілом матері з Італії,
усе побережжя Golfo di Genova
вибухало вогняною квіткою.
Божевільні жовто-лазурові моторові сани
протинали, як борильні мотори,
перед спуманте-булькотливим кильватером нашого корабля
і нагадували дикі кольори мого Форда.
Мати їхала першою клясою в трюмі.
Її рісорджіменто чорно-золота труна
була, як Наполеонова в Invalides...

Коли подорожні опалювалися
у лежаках на палубі,
наш родинний цвинтар у Данбартоні
лежав під Білими горами
на тріскучому морозі.
Земля кладовища ставала каменем —
стільки смертей було в півзими.
Понуре, темне на тлі сліпучих заметів —
його чорний струмок і стовбури смерек були гладкі, мов щогли.
Огорожа з залізних штахет
обводила чорним колоніяльні в більшості плити.

Єдиною "неісторичною" душею, що зайшла сюди,
був Батько, похований під свіжим
невивітраним рожевожилим мармуром.
Навіть латина родинного девізу Лоуеллів
Occasionem cognosce,
була заділова і настирлива тут,
де пекуча холоднеча освітлювала
карбовані написи маминих родичів:
двадцять чи тридцять Вінсловів і Старків.

Мороз додавав їхнім іменам алмазних граней...
Претенсійний напис на труні матері
мав помилку — Ловел замість Лоуелл.
Труп
був завитий, як panettone, в італійський станіоль.

Поляглим за Єдність / For the Union Dead

Relinquant Omnia Servare Rem Publicam.

Старий Акваріум Південного Бостону стоїть
тепер в сагарі снігу. Його побиті вікна зашальовані.
Бронзова риба флюгера втрачає луску.
Прозорі водоймища порожні.

Колись мій ніс повзав слимаком по склі;
рука стриміла
розривати бульбашки,
які пливли з носів заляканих згідливих риб.

Тепер рука відсажується. І я часто ще зідхаю
за темним наскісним рослинним царством
риб і плазунів. Одного ранку в березні
я підпирав дротяну загороду

на Boston Common. У клітці тій
бурчали жовті диносаври екскаваторів,
як вигортали тонни м'якуша й трави,
щоб видовбати гараж у підземеллі.

Паркувальні площі розпаношуються, як громадські
піщанці у серці Бостону.
Пояс жовтих, гарбузово-пуританського кольору брусів
стискає трепетливий Штатський дім,

що здригається над розкопами, глядячи на полковника Шова
з його повнощогою піхотою негрів
на Сент Говдені, що трясє допомогу Громадській війні,
підперта дошкою проти гаражного землетрусу.

Два місяці після маршу крізь Бостон
половина полку були мертві;
під час дедикації
Вільям Джеймс майже вчував віддихи бронзових негрів.

Їхній пам'ятник стирчить остю
у горлі міста.
Їх полковник худий,
як голка бусолі.

В нього сердита пильність кропив'янки,
ніжна пружність хорта;
він наче кривиться на насолоду
і задихається на многолюдді.

Він тепер поза межами. Впивається принадою й особливою
силою людини вибирати життя і вмирати —
коли веде своїх чорних солдатів на смерть,
не може гнути хребта.

На тисячах містечкових газонів Нової Англії
старі білі церкви зберігають дух
стриманого щирого бунту; протерті прапорці
стебнують цвинтарі Великої Армії Республіки.

Камінні статуї абстрактного Воїна за Єдність
стають стрункіші і молодші з кожним роком —
тонкостанні, вони дрімують над рушницями
і міркують з-поміж бакенбардів.

Батько Шова не хотів пам'ятника,
а лише рова,
де впало тіло його сина
і пропало з його "ніггерсами".

Бо рів є ближчий.
Тут нема статуй для останньої війни;
комерційна фотографія на вулиці Бойлстон
зображує кипучу Гірошіму

над сейфом Мозлера, цим "Каменем Віків",
що перетривав вибух. Простір є ближчий.
Коли я присідаю перед телевізором,
виснажені лиця муринських школярів підносяться, як бальончики.

Полковник Шов
летить на бульбашці,
чекає
на свою святу нагоду.

Акваріюму нема. Всюди
великі зябристі авта пхаються носами, як риби;
жорстокий сервілізм
спускається на вазеліні.

Гоуторн / Hawthorne

Іди лінивою байдужістю головної вулиці,
від богодільні до Гори Повішених,
по плоскій незмінній площі,
вкритій дерев'яними хатами,
пристареними жовтою посухою,
як нездорова шерсть старого пса.
Ходитимеш безцільно
Гоуторновим Сейлемом.

Я не можу відсріблити заплямленої кліші.

Забігаю до Гоуторна, митного чиновника,
що відмірює вугілля, а справді пробує загарітися, —
до низькорослої чорної шхуни,
понурого південного доку,
стовбів пристані, вкритих грибком льоду.
На Штатській вулиці
вежа з блискучим циферблятом
міряє нудні години,
безпошадний похід професійних ніг.

Навіть це недовірливе і соромливе *er'o*
ступало часом гребенем розпеченого даху
і відчувало спалахи,
що звуглюють розряджені клітини мозку.

Глянь на ті обличчя —
Лонгфеллов, Лоуелл, Голмс і Віттієр!
Вдивляйся в сиве срібло їх борід.
Образ Гоуторна,
проте, має ясні вуси
і золотий під генерала Кастера скальп.
Він скидається на офіцера Громадянської війни,
блищить у світлі полум'я. Його тверда усмішка
недобитка позначена вогнем.
Остав його на хвилину чи дві
і побачиш його знов з нахиленою
головою, що думає і думає,
очі втуплені в якийсь осколок,
якийсь камінь, в якусь просту рослину,
звичайненьку річ,
наче б то вона була ключем.

Затурбовані очі зводяться,
таємні, мутні й невдоволені
роздумами про правдиве
і неважне.

Середній вік / Middle Age

Зима уже дається взнаки
і Нью-Йорк
сверлить мені по нервах,
як іду
огризками вулиць.

У сорок п'ять,
що далі, далі?
На кожному розі
зустрічаю Батька
в моєму віці, ще живого.

Прости мені всі рани,
Батьку,
як я прощаю
тим,
кого я ранив!

Ти ні разу не піднявся
на Синай, але залишив
смертні кроки
диносавра на корі,
якою мушу йти.

Вода / Water

То було містечко раків у Мейні —
щоранку наповнені робочими руками човни
відпихались до гранітних
наострівних ломнів
і лишали горстку голих
дерев'яних хат, які стирчали,

як устриці,
на поверхні скелі,

а під нами море плескало
в сирі тоненькі патичкові
лябіринти гатки,
що служила пасткою для рибок на принаду.

Пам'ятаєш? Ми сиділи на скелі,
яка з цієї відстані часу
видніє кольором
ірису, що гние і багрянє,

та це була лише
звичайна сіра скеля,
що вкривалася звичайним зеленцем,
коли її мочило море.

Море весь день мочило
скелю нам при ногах
і безнастанно рвало
кусень за куском.

Ти снила однієї ночі,
що була русалкою, яка ловилась
доків і руками
пробувала відривати черепашки.

Ми хотіли, щоби наші дві
душі вернулися чайками
до скелі. На кінці
вода була для нас зазимна.

ЮЗЕФ ЛОБОДОВСЬКИЙ І ЙОГО ПОЕЗІЯ

Святослав Гординський

Жалкую, що не можу особисто привітати видатного польського поета в Нью-Йорку, але в час цього вечора мушу бути в Європі. Проте я, його сучасник, досить добре ознайомлений з його поетичною творчістю, тому сподіваюся, що цей мій есей висловить думки, актуальні однаково для польської й української поезії.

З першими поезіями Лободовського довелося мені зазнайомитися десь 1934 року. Ми, тоді молоді львівські поетичні початківці, дуже цікавилися західною поезією, в тому і найближчою нам поезією польською. Тоді то — вже не пам'ятаю де: у холмській Камені чи у віленських Дзвігарах — мою увагу звернув цикл віршів Лободовського про місто Люблін. Вражала нова, оригінальна форма, багатство поетичних образів, а при всьому багатозначущість кожного слова, яке тоді, в добу всяких модернізмів, уже почало тратити свою питому вагу. Від того часу я почав слідувати за його віршами. 1935 року в бібліотеці "Дзвігарів" появилася перша збірка Лободовського *Розмова з вітчизною*, невеличким накладом 120 примірників. Автор передав мені один примірник своєї збірки з дедикацією, через редакцію варшавського журналу *Му*, співробітником якої я був. У тій збірці відразу звертали увагу поеми на українські теми — "Пісня про голод", "Ніч на Волині", "Кінь отамана Лободи" та інші. Ті українські мотиви були розвинуті далі в збірці *Демонам ночі* (Варшава, 1936), за яку поет отримав "Нагороду молодих" Польської Академії Літератури. Там були поеми "Вільна земля", "Золота легенда", "На смерть повішених українців" і нова "Пісня про голод".

Найбільшою збіркою поезії Лободовського, присвяченою українській тематиці, є видана паризьким видавництвом "Інститут літеракції" книжка поезій п. н. *Золота грамота*, що обіймає 35 поем зв'язаних з Україною, в тому такі речі, як "На смерть генерала Тарнавського", що не могли бути надруковані раніше з причин цензурних. Проте ті 35 віршів далеко не обіймають усіх поем Лободовського на українські теми. Немає там деяких речей, друкованих у попередніх збірках абож у різних виданнях з-перед

Доповідь С. Гординського прочитала Л. Кукрицька на літературному вечорі Ю. Лободовського в Нью-Йорку 26 листопада 1977. Вечір улаштувало Об'єднання Українських Письменників "Слово". — Редакція

війни, недоступних на Заході. 1959 року в тому самому в-ві в Парижі появилася друком цикл 13 віршів Лободовського *Пісня про Україну*, з паралельним моїм перекладом українською мовою.

Окремо мушу ще згадати один епізод, зв'язаний із збіркою Лободовського *Молитва на війну*, виданою в Лондоні 1947 року. Тут надрукована більша поема Лободовського п. н. "Святославові Гординському", яка виникла в пляні віршових не то історіософічних дискусій, не то політичних поєдинків, ще перед катаклізмом 1939 року. Улітку того року, коли після пакту Гітлера із Сталіном вже зовсім очевидним був недалекий конфлікт і незавидна доля Польщі в нацистсько-більшовицьких кліщах, я написав цикл віршів, спровокованих поетичною епістолею Лободовського до польського комуністичного поета Владислава Броневського. Передбачуваний кінець Варшави не віщував теж нам, західнім українцям, нічого доброго, все ж таки я дав фантазійний образ кінця Варшави, як Картагени в полум'ї, серед якої реве мідяний бик, у якому на варшавському ринку спалено отамана Наливайка.... Не маючи що з такою цензурною поезією робити, я все ж послав Лободовському до Варшави відпис її — вчинок тоді не дуже розважний. Лободовський уважав цю поему вартою відповіді, як це він пише в примітках до *Молитви на війну*, переклав її польською мовою (той переклад дуже хвалив Маланюк) і думав видати її зі своєю відповіддю. Війна перешкодила цьому і ту відповідь написав він шойно два роки пізніше, коли сидів в еспанській в'язниці за нелегальний перехід кордону.

Отак його відповідь появилася в згаданій збірці, але моя єдина копія поеми пропала під час першої окупації Львова більшовиками, і з неї нічого, крім окремих строф, не залишилося.

Згадую цей епізод тому, що подібні поетичні писання тих часів були зразками т. зв. заангажованої поезії, про яку скажу далі ще кілька слів. Перед тим мушу повернутися до поетичної ситуації в Польщі в половині 30-их років, тобто часу, коли появилася й оформлювалася поезія Лободовського.

Блискуча група поетів "Скамандра", що домінували в польській поезії 20-их років, у 30-их роках стала вже клясичною школою, і її позиції з усіх боків підмінували авангардисти. Молоді поети часто були здезорієнтовані — куди йти? За виробленими вартостями поезії клясичної, з її рівновагою думки-ідеї й форми, чи за поезією т. зв. чистою, з її ідеалом краси незалежної від світу ідей, чи, врешті, за поезією авангардною, яка обстоювала свободу формальних шукань і базувалася на творенні вигадливих, несподіваних поетичних образів, не раз зовсім безглузвих? Була ще політика, яка втягала людину в круговорот подій, на які важко було не реагувати, тим більше, коли на поетів

уста раз-у-раз поглядала суспільність, чекаючи і вимагаючи слова.

Отже, акутною для поетів 30-их років була справа ангажування поезії в ідеях і подіях доби. Лободовський пізніше висловив був думку, що його поезія є лірикою не "чистою", вона бо своєю прямою реакцією на події, епістолями до сучасників та ідеологічними дискусіями належить радше до поезії плякатної. З цим не зовсім можна погодитися, бо що тоді робити з Шевченковим "Єретиком" і "Великим льохом", або з поемами Міцкевича з часів польської революції 1830-31 років? Чи можна вважати такі його речі, як "До матері польки" або "Ордонова редута" плякатами? Юліюш Словацький, який після того повстання прибув до Парижу і видав там дві збірки своїх поезій, зустрівся з холодом польського суспільства, бо ті поеми, не зважаючи на блискучі поетичні якості, мали переважно позачасовий, космополітичний зміст, тоді як загал хотів мати і вимагав реакції на недавні, ще гарячі події. Це й привело Словацького до видання два роки згодом поетичної драми *Кордіян*, гостро політичного твору, зверненого не тільки проти царату, але й проти політики тодішнього Ватикану, якому миліший був цар-кат Ніколай I, ніж поляки-католики.

Молода польська поезія 30-их років, як і тодішня поезія українська, стала великою мірою поезією заангажованою. При цьому було самозрозумілим, що та поезія скористувалася досвідом усіх поетичних шкіл і стилів. Це не значить, що вона стала епігонною або еkleктичною. Власне, багатство ідейно-змістове відкрило тій поезії зовсім нові, великомаштабні поетичні образи, нові ритмічно-музичні інтонації, що, як наприклад у Лободовського, базувалися на поєднанні античного гексаметру з вільним віршем авангарди або із змодернізованими формами поезії народної. Світові поезії згляхшальтованої, більшовицької чи іншої, протиставлено світ поезії людської, в тому розумінні, що їй не були чужими ніякі почування і що вона не мусіла бути обов'язково оптимістичною і катохвальною. Та поезія "людська" у своїй невпинній боротьбі за те, щоб людина-індивід і цілі народи могли бути собою, часто має риси трагічності, в античному розумінні. Тому на закид, що вільна поезія є теж агіткою, автоматично виринає контрзапит: невже агітка може бути трагічна?

В українській літературній критиці вже не раз виринала думка про те, що поезія Лободовського є продовженням "української школи" в польській поезії доби романтизму, в першій половині минулого сторіччя. Головними репрезентантами тієї школи були поети Гошинський, Мальчевський, Залеський і Словацький. Виникнення тієї школи в нас різно пояснюють. Чижевський, наприклад, думає, що спонукою для її виникнення була романтична екзотика козаччини і той факт, що польська поезія не

мала історичних поем типу українських народних дум. Фактично, поезія Лободовського багато в чому споріднена з поезією Словацького і в майбутньому не одна докторська дисертація буде написана на цю тему. Словацький, особливо в поемі "Беньовський", дав геніяльні образи української степової природи з її курганами, з яких подзвонюють зариті дзбани з прахом лицарів, з лірниками, що на тих курганах серед моря бурянів співають думи предківських часів. Тільки ж Словацький не дав перспективної проєкції від тих могил до сучасного і майбутнього, так як це зробив Шевченко, в якого "трупні встали і очі розкрили". В Лободовського ця проєкція стала однією з головних ідей у його поезії на українські теми. Що його могло привести до цього?

1) Одне — атавізм, вроджений голос предків, що обізвався в свідомості поета, хоч сам він народжений поза Україною. Свою предківську закоріненість в українській землі поет сам з'ясував у двох поемах: "Кінь отамана Лободи" і в "Похвалі України". Цей атавізм допоміг поетові органічно відчувти, зрозуміти і з відкритими очима дивитися на багато справ східної Європи, з Україною в центрі, або краще сказати — епіцентрі, зударів Європи з Азією. Сучасність на тому просторі багато в чому подібна до минулого, людина там завжди не певна свого життя. Ще до появи *Золотої грамоти* в своїй статті в журналі *Київ* писав я про поезію Лободовського:

Гелленський блакит українського неба набряк віщуваннями трагічних катаклізмів, наче б розкрилися надри історії і десь із праглибин озвалася суміш голосів, у яких можна дослухатися і тупоту безчисленних орд, і хриплого вовчулачого виття, і водночас заворожливих звуків архангельських хорів. Вітер-зі Сходу, український вітер, приносить на своїх крилах подув епічної поезії, сильної, оп'янливої, тієї, що нею впливався автор *Слова о полку*. Це поезія міту...

2) Другим побіч атавізму, основним чинником поезії була політика. Не є таємницею, що ідейна польська молодь поверсальської Польщі була багато де в чому розчарована. Замість недавньої боротьби за ідеальну Польщу, молодь зустрілася із щоденними буднями, ситим урядництвом і патріотичними парадними та з неполаднаними національними й соціальними справами. У своїй поемі "Українським поетам" Лободовський висловлює майже заздрість, що українські поети "криком кличуть святу волю", тоді як поети польські мусять з похмурими обличчями блукати у глухому народі і будити душі з неволі, хоч тієї неволі й немає. В початках його творчості це незадоволення зв'язало поета з різними лівими рухами, які, неясно, провіщали якусь польську революцію, але він швидко порвав з ними, як сам

писав "з купою хитрунів, які переліцитовують себе в любові до пролетаріату — не називайте цього героїзмом".

Пізніше, у збірці *Демонам ночі* (1936), у поемі "Вільна земля" він вивів діалог двох голосів, справа і зліва. Лівий голос накликає поета допомогти своїм словом переможному трудові, який перетворює степи і Дніпро. Поет відповідає:

З-за непорушних ґрат вільний вривався вітер,
Волосся з чола відкидав і нетерпеливив стопи.
Ти, віро дурна, тоді, в найкращім вояцькім поході,
Була мені збройним окопом.
Далі, комоню вірний! Проїдь же, не полохайся!
Гордо лиш тиша одна відповідь голосів тих луні,
Тобі лиш відомий сум, що в тополях густих заховався,
І чому нахиляє козацькі чола
Тінь від кургану,
Де в збитій з дощок труні
Заснув Хвильовий Микола.

Як бачимо, смерть Хвильового якоюсь мірою відбилася й на ідеологічному формуванні польського поета. В його свідомості почав тоді кристалізуватися ідеал польсько-української співпраці і він приєднується до невеликої групи польських публіцистів у Варшаві з подібними думками, до руху, що дістав загальну назву "прометеїзму". Була це, силою тодішніх політичних обставин, ще досить неясна теорія польсько-української співпраці на базі Ягайлонської унії й ідеї межимор'я, проте ця теорія не знайшла більшого відгуку ні в польському, ні в українському суспільствах. Поляки мали вже владу у своїх руках і не бачили ніякого інтересу єднатися і ділитися з кимсь, хто фактично нічого не мав, а українці відразу поставилися до всього з резервою, зваживши досвід минулого, а в сучасному — той факт, що Польща робила все можливе, щоб не допустити до збільшення кадрів української інтелігенції — фактично головної сили, яка була б спроможна здійснювати будь-які ідеї співпраці. А все ж, після всіх катаклізмів, ідея прометеїзму далі актуальна, як потенціально система, що може завести лад на просторах східньої Європи. Та ідея, як би це сказав сьогодні Шевченко, — вогню іскра великого, що тліє на вселюдному розпутті.

Я досі нічого не згадав про велику перекладну працю Лободовського української поезії польською мовою. Він зробив тут більше, ніж будь-який інший польський поет. Ще в довоєнних роках дав він першорядні переклади з Шевченка для видаваного Павлом Зайцевим повного видання творів Шевченка, з окремим томом перекладів польських. Він переклав теж *Лісову пісню* Лесі

Українки, а одне з варшавських видавництв мало видати його 4-томову антологію української поезії. Війна перешкодила цьому. Після війни він постійно стежив за українською поезією і давав переклади не тільки авторів еміграційних, а й підрадянських. В літературних польсько-українських взаєминах він був чільна і незаступна постать.

Українською мовою різні поезії Лободовського переклав автор цих рядків, по 1-2 вірші переклали ще Богдан Кравців, Леонід Полтава і Яр Славутич.

Я був би неточний і несправедливий, коли б не згадав останньої збірки Лободовського *В половині мандрівки* (Лондон, 1972), не згадав тільки тому, що в тій збірці немає віршів з українською тематикою. Тим часом, та збірка тісно пов'язана з усією попередньою творчістю поета. Половина мандрівки стосується не половини життя, за відомим окресленням Данте, а власне півдороги творчості, поет бо оптимістично вірить, що дасть ще чимало нових творів на другій половині своєї поетичної дороги. Несповіднений ліричний струм цієї збірки обіцяє, що поет своє завдання виконати зуміє. Інша справа, що загальний тон тієї збірки трагічний. Поет в еміграції має куди більше право говорити, що він стоїть на розтрощеній квадризі, ніж тоді, коли він писав ці слова у себе дома.

Те все, що я тут подаю, це тільки загальні інформації про поета і його творчість. Саму ж його поезію переповісти прозою годі, як годі розповісти музику. Його поезія, багата проблисками інтелекту і спалахами почувань, від ніжно-ліричних до потужно-епічних, висловлена лише йому притаманними ритмами і має свій, сказати б, підземний музичний струм, що рине то тихим потоком, то вибухає гейзерами тонів. В українських його поемах ті тони особливо зворушливі тим, що вони близькі до інтонації наших дум.

ДВІ ПОЕЗІЇ

Юзеф Лободовський

ПОХВАЛА УКРАЇНИ

I

Тобі, Україно, співаю, тобі ці похвали
в піснях, що чарівно шумлять, наче хвилі, що
зарокотали
тужним голосом, словом дзвінким, розбурханим
ритмом.

Як крила, що в неустанну тріпочуть молитву, —
віддих твоїх вітрів засмаглий, пахучий:
коли над тобою грім — грім тисячкінно гримучі:
жеврієш в сріблі зір, мов візантійський образ,
гарячкою палиш уста, і любов твоя дика, недобра,
синів чоловічих жене в тривогу бурі і вихру.

Голоси, що гудуть над тобою, в серцях нам іще
не затихли,
бунт і опір зустрівши, кличуть схопити меча.
Ось пишно на губи лягає мови твоєї парча,
дзвінкіші від міді Горація плинуть пісні твої,
опадають ритмічніш, ніж куті в мрамурі шати,
в звуках тих розкидаєшся вся, і мужицька, й
по-панськи багата,
і не знаєш, осліплена світлом: це троянди чи солов'ї?

Тебе, медомолочна, і бурякова, й пшенична,
тебе хвалю, Україно, щоденна в муці одвічній,
заплакана сирото, мачухо власним дітям,
солдатко, в касарнях чужих кольбами штовхана
й бита,

складаю тобі, що від літ так голосиш в нестямі,
цей кров'ю моєю виколисаний гексаметр.

Нашадок твоїх синів, що, смагли, із степу прийшовши,
віддих його принесли на шляхетське Мазовше
і в вияловіті піски — не чорнозем — вструмилися
кров'ю,

Поему "Похвала України" передруковуємо із збірки Святослава Гординського *Поети Заходу* (Нью-Йорк: Літературно-Мистецький Клуб, 1961), а вірш "Жовтнева елегія" (із збірки *Розмова з отчизною*, 1935) з журналу *Київ* (Філядельфія), ч. 1, 1951. — Редакція.

зриваюсь на голос твій з невтишеною любов'ю
і піснею повертаюсь, тривожний, тремкий як немова:
— Будь, вітчизно найперша моя,
поворотна вітчизно, здорова!

II

Наслухують господарі, за махоркою серед акацій:
хвилину тиша триває, аж хору озветься гук.
ще десь дівчина перебіжить, дикого степу Грація:
що тоді ти? — Мелодії звук!

На серця упаде Мелодія, іскор викреше гнів,
зіниці розкриє ширше, збудить заклать примаду,
в кузнях свячені ножі з твоїх лемешів —
чим тоді? — Кров'ю, пожаром.

Нічні мелодії стихнуть, кров охолоне в грудях,
солов'їні горляночки місяць замінить на флейти
надхненні,
на світанні зеленіша станеш, ніж виноградна
Бургундія,
полум'яніша від Андеґавенії.

Сонце ще є, зброєков старезний, цупкий,
що чорну руду землі перековує в злото пшениці,
на темну бронзу твій вітер засмалює лица
і горді, як в сокола, очі мають твої юнаки.

I, мов би визив степам, церковне барокко
вдаряє в небо, могутнє, наче Осанна,
просторами стягів твоїх злotosиніх плине широко
дика музика, тугою п'яна.

Защо ж тебе перед світом хвалити ще далі?
Благословеннішу землю знайти понад тебе несила
тоді, як пливуть голоси в пісень твоїх інтервалі,
мов архангельські крила.

Мов три Маги святі, Полудне, Захід і Схід
зносять вугілля і сіль, манґан, залізо і цину...
Ах, може багатства ті всі якраз не дають цей світ
змінити їм в Україну!

III

На листках цих блідих, що їх дано не всім прочитати,
в здавлених цих словах, сповнених гимну й молитви,

з правом, законом своїм, живе Держава багата,
на нові готуючись битви.

Змовники там на нову все збираються раду
і духи крилаті злітаються в мене на віче,
і янгол, осміяний вами, приходить як амбасадор,
Божий посол, тож із гордістю більшою двічі.

За те, що підніс я в хвалі те, що знало у вас лиш
наругу
і славу тих, хто в неволі, без страху визнав,
немає нікого між вами, хто мав би більшу заслугу,
щоб його назвала вітчизна.

Владарі всі дочасні, що присуд їм винис час,
з серцями, які не спалило причастя духа,
ось в похвальних моїх піснях,
всупереч вам і без вас,
родиться Унія друга.

IV

Пірваний вихром призначення, батько колись мій
спочив
в чорній козацькій землі, серед спечних Кубанських
степів,
прахом сплативши своїм борг емігрантський країні.
Так я до сивих порогів вертаюся піснею нині,
вдаряю в трун спорохнілих суки гудзуваті,
мов би хотів я дві батьківщини об'єднати
веселкою перемир'я, хоч сам — роздертий навпіл.

Але ти, Україно, листків цих сердечний біль,
листоків, що універсалом бути б хотіли,
а відлітають під вітром, мов голуби білокрилі,
колись, як щасливіші дні у твій край завітають,
прочитаєш, як в мить перед боєм молитву читають,
і сином признаєш своїм, як не нині — в прийдешніх
днях,
поета, що ляхом був, та славив тебе в піснях.

Переклав Святослав Гординський

ЖОВТНЕВА ЕЛЕГІЯ

Плахта ночі на держалні зору
вся тремтить, підірвана в злетах,
червоніє свист серед простору,
бризнув іскор жмутом крилатим —
це світам прощальна ракета,
схрестило мосяжні рамена
безмовне фатум.

Замало поблідлих слів
ублагати уста затяті,
тож і замовкли на довго —
і приспана рук завзятість
і доба проминула славна
щитам
панцирям
і лаврам.

Як нам, як їм
віддатись човнам на топліні?
Снується зідхань пошарпаний дим,
мов сяйво, що гасне в просторі —
вище, вище повинню в піні
виноси нас, історіє!
Смолоскипи у тьмі, як вогнів хороводи,
збройні — з блиском толедських лез,
дружина над води сходить,
коні гризуть вудила,
гудуть вистріли з веж,
зорі на голови сиплють срібним дощем,
високо над обрієм тіло
накрите плащем.

Вниз, вниз стяги жалібні ночі —
вже кров на устах — як крига,
попіл сиплючи в очі,
жовтень гріб нам темний готує —
у глухонімії юрбі,
що мовчанням дорогу мостить,
на потрощених ставши квадригах
салютуєм
тобі,
трагічна молодосте.

Переклав Святослав Гординський

До справи конфлікту між Україною і більшовицьким правительством

Андрій Жук

ВІД РЕДАКЦІЇ

22 січня ц. р. минає 60 років від дня проголошення Четвертого Універсалу Української Центральної Ради, в якому, м. ін., говориться: "Віднині Українська Народня Республіка стає самостійною, від нікого незалежною, вільною суверенною Державою Українського Народу. З усіма сусідніми державами, а саме Росією, Польшею, Австрією, Румунією, Туреччиною й іншими ми бажаємо жити в згоді і приязні, але ніяка з них не може вмішуватися в життя самостійної Української Республіки".

Відомо, що вже до часу проголошення самостійности УНР більшовицький уряд Росії повів збройний наступ на українську державу. Агресію проти України Ленін і його товариші прикривали ширмою "допомоги" українським "робітникам" у боротьбі проти "буржуазної" Центральної Ради. Як на ділі ця "допомога" виглядала, не можуть закрити навіть радянські історики. У другому томі *Історії Української УРСР* (Київ, 1967), читаємо, м. ін., про горезвісний похід збройних ватаг Муравйова на Київ у січні 1918 року таке: "М. Муравйов своєю брутальною поведінкою і провокаційними наказами про масові розстріли без суду підривав у населення авторитет і довір'я до радянської влади" (стор. 65). Це не перешкоджає авторам цієї *Історії* запевняти в іншому місці, що "на численних зборах і мітингах робітники і селяни гаряче вітали Радянський уряд України, заявляли про всебічну його підтримку", а згодом навіть уклали таку зворушливу пісеньку на честь радянської влади: "Ой, у бурю і негоду, в жовтні зіронька зійшла. І всім націям, народам ключ до щастя принесла" (стор. 61). Не від речі додати, що у книзі кажеться, що вона "друкується за постановою Президії Академії Наук Української РСР".

Якщо ж ідеться про уяву "буржуазність" Центральної Ради, що мала служити причиною російської агресії в Україні (не говоримо вже про те, що тодішньому, чи майбутньому російському урядові ніяке діло турбуватися тим, якими законами править собою український, чи інші неросійські народи), то ціна

цього аргументу така сама, як і потреба "допомоги" Україні. Цим питанням зокрема займається Андрій Жук у статті, що її тут друкуємо. А. Жук — це провідна постать українських визвольних змагань. Він один з організаторів і провідників Союзу Визволення України під час першої світової війни, а згодом провідний публіцист та дослідник головно в галузі економіки, кооперації та статистики.

Стаття Жука була надрукована в січні 1918 року у Відні в 3 числі тижневика *Вісник політики, літератури і життя*, ще до часу проголошення Четвертого Універсалу. Стаття має небуденне документальне значення, дарма що автор не був безпосереднім обсерватором тодішніх подій на українських землях. Статтю Жука передруковуємо з журналу *Український самостійник* за січень 1958 року.

В основі конфлікту між Україною і Росією (вірніше Велико-росією), як за часів Керенського, так і тепер, коли влада опинилася в руках Леніна-Ульянова і Троцького-Бронштейна, лежить *різниця між характером революції у Великоросії і на Україні* та в інших областях колишньої Росії. Конкретно боротьба обертається тепер коло *форми влади* в цілій Росії, як і на Україні, і *це є безпосередньою причиною конфлікту*.

Коли в російській (великоруській) революції переважає *соціяльний і класовий момент*, а правління Леніна-Троцького є переведенням у практиці т. зв. "диктатури пролетаріату", на Україні революція має *національний міжкласовий характер* (Визначення "міжкласовий" вжито в розумінні "понадкласовий" або "такий, що стосується всіх клас"). Не є однаке українська революція революцією буржуазії з тої простої причини, що як великий капітал, так і велика земельна посіпість на Україні є в руках переважно неукраїнського (великоруського, польського, жидівського) елементу. Ця неукраїнська буржуазія вороже ставиться не тільки до гасел загальноросійської революції, але також до справи державного усамостійнення України.

Українська революція опирається на селянстві й на робітництві, при найбільшій співучасті трудової інтелігенції. При різницях у соціяльних питаннях, часом дуже великих, *всі українські партії виступають солідарно*, наскільки йдеться про національні домагання. Оця *солідарність українців не зрозуміла і противна поняттям більшовиків*, апологетів "соціяльної революції" і "диктатури пролетаріату". Звідси походять обвинувачення Української Центральної Ради в буржуазності та в підтримуванні контрреволюційних буржуазних течій в інших областях Росії. Звідси також походить попірання більшовиками з Петро-

граду змагань зросійщених більшовицьких елементів на Україні до реконструкції влади на Україні на зразок російських советів робітничих і солдатських депутатів.

Але всі ті закиди більшовиків українцям не видержують найменшої критики. Вже одно знайомство з складом депутатів Української Центральної Ради мусить поставити в сумнів обвинувачення її в *буржуазності*. На 792 депутатів *є всього-на-всього 20 представників ліберальної буржуазії*, решта складається з селян, робітників, солдатів і трудової інтелігенції, а партійно належать ці депутати до соціалістичних партій. Коли згадати, що Українська Центральна Рада проголосила деякі з тих соціальних реформ, що й більшовицький совет народних комісарів (напр., аграрну реформу, 8-годинний робочий день, контроль продукції та інше), то обвинувачення Ради в буржуазності само собою відпадає.

Так само стоїть справа з *контрреволюційністю*. Адже Рада була у вічній війні з правительством Керенського, і нема тепер на Україні жодної групи, що бажала б собі повороту до влади тих, хто противився найдалше йдучому політичному усамостійненню України. Закидають більшовики українцям, що вони попирають отамана донських козаків Каледіна, а Дін, як і всі інші козачі області (кубанська, терська, оренбурзька), *є, на думку більшовиків, гніздом контрреволюції*.

Не можна заперечити, що в козачих областях, які утворили південносхідній федеративний державний союз, панують дуже помірковані політичні й соціальні настрої. Але українці цих настроїв *не підтримують*, тільки *не хочуть вмішуватись у внутрішні справи козачих областей і не хочуть помагати більшовикам* переробити козаків на своє копито, зробити з ними "порядок". З цієї причини українці роззброїли війська, які йшли з фронту на присмирення донських козаків, а як потім виявилось, призначалися також для відвоювання України, для розгону Української Центральної Ради в Києві. Також правительтво козаків цілком справедливо жадає від більшовицького совету народних комісарів, щоб він, згідно з своєю засадою про самовизначення народів, дав козакам спокій. З свого боку, *козаки зовсім не мають наміру привертати старий порядок в Росії*, тільки не хочуть признавати над собою більшовицької "диктатури пролетаріату".

Справа *конструкції загальноросійської і місцевої влади* — це головна вісь, коло якої обертається спір між Петроградом, з одного боку, і Києвом, Новочеркаським, Катеринодаром, Тифлісом, Омськом та іншими, з другого.

Україна, як і інші області Росії, витягнувши послідовності з проголошеної більшовицьким советом народних комісарів декларації прав народів на самовизначення "аж до відокремлення",

проголосили себе самостійними республіками, які хочуть одначе зоставатися з Великоросією у федеративному зв'язку.

Річ цілком природна, що в таких обставинах більшовицький совет народних комісарів у Петрограді (якого, до речі, не визнала досі жодна російська партія, крім лівої частини соціалістів-революціонерів, та й ті творять опозицію в середині совету), *не може претендувати на загальноросійську владу, не може представляти назовні цілої колишньої Росії.* Щоб не стояти в суперечності до своєї засади самовизначення народів, совет повинен відмовитися від всякого втручання у внутрішні справи тих областей, які вже самовизначились і виступають як самостійні держави. Але він цього не робить. Навпаки, під'юджує антинаціональні російські та зросійщені елементи на Україні проти законної української влади.

Рахуючися з фактом, що совет народних комісарів репрезентує реальну владу у Великоросії, українці виступили з *пропозицією утворення федеративного загальноросійського правительства* з представників усіх областей, які вже самовизначилися, при обов'язковій участі в правительстві збоку Великоросії *всіх соціалістичних партій* від більшовиків до народних соціалістів. Та цю пропозицію більшовики зустріли як контрреволюційну. Козаки поставились до цієї пропозиції в засаді прихильно, але, не визнаючи правительства більшовиків, не могли разом з ними творити спільне правительство. Таким чином до зформування федеративної влади досі не прийшло. Але ця справа ще не занехаяна. Натомість більшовики взялися до "перебудови" влади на Україні. Чи мають вони до цього якісь підстави?

Революційний парламент України — Українська Центральна Рада і призначене нею міністерство — Генеральний Секретаріат є *всенародньою владою* України, яка склалася в процесі дуже складного революційного будівництва і є результатом мозольної творчої праці українського народу. Депутатами Ради є члени всеукраїнських станових і класових революційних організацій, центральних культурних інституцій тощо. *Заступлені в ній всі нації та всі верстви*, крім великої буржуазії і... більшовиків.

До Української Центральної Ради входять у комплекті: всеукраїнська рада (совет) селянських депутатів (212), вибрана на загальноукраїнським селянським з'їзді, який репрезентував мільйони українського селянства; всеукраїнська рада військових депутатів (158), вибрана на всеукраїнським військовим з'їзді, який заступав понад три мільйони українських солдатів; всеукраїнська рада робітничих депутатів (100), вибрана на всеукраїнським робітничим з'їзді. Члени цих класових чи станових рад належать до *українських соціалістичних партій*. Далі до Ради входять представники існуючих на Україні мішаних російсько-жидівсько-

українських совітів робітничих і солдатських депутатів (50); представники соціалістичних партій: українських (20), російських (40), польських (15), жидівських (35). На представників губерній і міст припадає 84 депутати, а решта — на культурні та інші організації. Всього депутатів є 792, а між ними, як уже згадувалося, всього 20 представників буржуазії.

Отже до Української Центральної Ради належать також представники *загальноросійських совітів робітничих і солдатських депутатів*, де, крім партійного представництва, могли б собі знайти місце і більшовики. Але вони цього *не хотіли і не хочуть*. Вони хочуть повної влади *для себе*, бо тільки вони репрезентують інтереси революції, бо тільки вони є правдиві демократи і соціалісти, бо тільки вони покликані завести рай не тільки у Великоросії, але й на Україні, ба навіть у цілому світі! Чи не є це відгомін, здавалось би, померлої російської загребущости, централізму й деспотизму? А, може, це якась політична психопатія?

Перевагу в спільних совітах мають російські та зросійщені елементи; опинилися ці совіти останніми часами під впливом більшовиків. Коли не рахувати частини зросійщеного робітництва, опертям для більшовиків і взагалі для російських партій у цих совітах на Україні служать *військові залоги, часто зложені з чужого елемента, нічим не зв'язаного з місцевими інтересами*. І от більшовики, вважаючи найідеальнішою формою влади (яка дає ту владу саме їм) владу совітів робітничих та солдатських депутатів і обкидаючи Українську Центральну Раду болотом інсинуацій про "контрреволюційність" і "буржуазність", кинули на Україну гасло: "Вся влада совітам робітничих і солдатських депутатів (російським), геть з Українською Центральною Радою!"

Щоб перевести це своє гасло в діло, більшовики скликали до Києва на середину грудня з'їзд представників совітів з території України, який мав утворити нову владу на Україні. В цім часі на наказ з Петрограду "головнокомандуючий" Криленко почав висилати через Київ на Дін значні частини більшовицьких військ, а київські більшовики почали вести пропаганду в деяких частинах київського гарнізону за збройний виступ проти Української Центральної Ради та за передачу влади совітам. Українське правительство своєчасно зорієнтувалося, про що йдеться, і почало роззброювати як більшовицькі частини київського гарнізону, так і ті частини, які призначалися Криленком на Дін. Те саме почалось на фронті, і українці остаточно опанували цілий південнозахідній, а почасти й румунський фронт, щоб охоронити їх від дезорганізуючої і деморалізуючої роботи більшовиків.

Скликаний з ініціативи більшовиків з'їзд совітів відбувся, але заявився *проти політики й тактики більшовиків і визнав єдиною*

владою на Україні Українську Центральну Раду та її Генеральний Секретаріат. Невдоволена таким зворотом справи, частина з'їзду разом з більшовицькою частиною київського совіту виїхала до Харкова, і тут, при участі харківських більшовиків, утворено 28 грудня нову українську раду. Оцю нову раду поспішно постаралось привітати та визнати петроградське більшовицьке правительство як "єдину народну владу на Україні" і розтелеграфувало це за кордоном. Українська Центральна Рада цілком спокійно прийняла цей вибрик більшовиків і послала до Харкова сильний відділ війська, щоб отверезити розгарячені голови самозванців, переважно зайшлих елементів (на чолі київських більшовиків стоїть великорос Пятаков).

З цього бачимо, що більшовики замість того, щоб підпорядкуватись утвореному в процесі революції станві речей на Україні, як це почасти зробили інші соціалістичні — російські, жидівські й польські партії, вступаючи до Ради, замість того, щоб визнати владу Української Центральної Ради і Генерального Секретаріату, *утворених волею всіх народів, заселяючих Україну*, і шукати ґрунту чесного співробітництва з українським правительством, *змагають до верховодства на Україні, до підпорядкування собі цілого українського народу*. В що тоді обертається в їх устах засада про "самовизначення народів аж до відокремлення"? Хай читач сам на це дасть відповідь.

Більшовики на Україні цілий час революції або *стояли осторонь* від тієї творчої роботи, яку переводили українці, або руйнували цю роботу. До Української Центральної Ради вони не хотіли вступати, та й інші неукраїнські групи в Раді не хотіли їх там бачити. Але українці нічого не мали й не мають проти участі більшовиків у будові нового ладу на Україні, але не за вказівкою з Петрограду, а згідно з волею *господаря Української Землі* — українського народу.

Як уложаться вкінці відносини між Україною і більшовицьким правительством у Петрограді та місцевими більшовиками, будемо чекати на це нових автентичних вістей. На всякий випадок, *українці не допустять більшовицької "диктатури пролетаріату" на Україні*. А робота більшовиків, *поза дезорганізацією життя на Україні*, мала досі тільки один наслідок: *прискорювала процес відокремлення України від Росії*.

Данило Михайлович Щербаківський (1877-1927)

ЙОГО ЖИТТЯ ТА ДОЛЯ

Вадим Павловський

Цікавість, а згодом і любов до історії, свого народу, до його побуту, традицій та мистецтва виникла в Данила Щербаківського ще змалечку.

Він був молодшим сином у родині священика села Шпичинець на Київщині (тепер — Ружинського району, Житомирської області). Дитинство він провів на селі, із своїм старшим братом — Вадимом і двома сестрами — Зіною та Євгенією.

Довколишні місцевості були ареною багатьох історичних подій; свідками їх zostалися, тоді ще не розорані до кінця, братські могили з часів воєн Богдана Хмельницького. Довкола були містечка, пов'язані з тогочасними подіями: Ружин, Паволоч, Вчорайше... Пізніше там проходила Гайдамачина. За місцевими переказами, церкву в Шпичинцях збудував один з учасників Коліївщини, Фесун, якого чудом звільнили з польської тюрми в Кодні, замість тортур і страти. Коли Данило родився, тій церкві було трохи понад сто років.

П'ятнадцять верст від Шпичинець лежить село Верхівня — колишній маєток Ганських, з великопанським палацом. За тридцять років до народження Данила Щербаківського туди приїздив з Парижу Бальзак і жив там. А по трьох роках він знову приїхав і звідти їздив вінчатися з Евеліною Ганською в Бердичів — сорок п'ять верст від Шпичинець. Про це теж згадували в народі.

По тамошніх селах ще зберігались і народна ноша і старі звичаї та традиції. Діти рано втратили матір і ними піклувалася

Автор цієї статті Вадим Павловський, що близько знав Данила Щербаківського, є членом-кореспондентом Української Вільної Академії Наук в США, автором монографії п. н. *Василь Григорович Кричевський: життя і творчість* (Нью-Йорк: УВАН, 1974) та низки статей про українських мистців та мистецтво, опублікованих у різних еміграційних виданнях.

Стаття друкowana тут є поширеним текстом доповіді, виголошеної автором в УВАН у Нью-Йорку 2 жовтня 1977 року на конференції для відзначення 100-ліття народження та 50-ліття смерті Данила Щербаківського. — Редакція.

Данило Щербаківський. Силюета роботи Г. Нарбута, припл. 1919 року.

бабуня — батькова мати. Її пам'ять була щедрим джерелом казок, переказів, пісень і легенд про давні дні та події.

Батько, о. Михайло Щербаківський, був свідомим українцем. Він був знайомий з діячами Старої Громади — з Антоновичем, з Рильським (на похороні якого він сказав дуже зворушливу промову), з Нечуєм-Левицьким, Петровим та іншими, і був співробітником журналу *Кіевская Старина*. Ще в часи свого навчання в київській Софійській бурсі, співаючи в митрополичому софійському хорі, він 1861 року був присутнім на Подолі, під час зустрічі труни Тараса Шевченка. Там він випадково потрапив на фотографію разом з ріднею Шевченка довкола труни: маленький кругловидий хлопчик, що стоїть окремо на першому пляні перед труною і дивиться просто на фотографа. О. Михайло Щербаківський мав багато чого розповісти своїм дітям і про Шевченка і про історію України.

Життя в такій атмосфері полишило глибокий слід у душах дітей, навчило їх почувати себе органічною частиною свого оточення, свого народу, і вплинуло на формування їхнього світогляду. Діти Щербаківського не поривали зв'язку з рідним селом і пізніше; Данило й Вадим їздили туди не раз і для того, щоб збирати етнографічні матеріали.

Данило Щербаківський закінчив 1897 року київську Третю гімназію (на Подолі) з золотою медалею; того самого року він вступив до Київського університету на Історико-філологічний факультет, де студіював у Антоновича, Перетца та інших. Під впливом Антоновича він збирався працювати в ділянці історії та археології. 1904 року, по двох роках військової служби він, на доручення проф. Антоновича, провадив археологічні дослідження в Єлисаветградському повіті, готуючи матеріали до XIII-го Археологічного з'їзду в Катеринославі 1905 року. Разом із своїм братом Вадимом, Данило Щербаківський дослідив там ряд поховань з часів переходу від Трипільської культури до культури поховань скорчених кістяків. Щоденник цих розкопок видрукував Микола Біляшівський, тоді вже директор Київського музею — Художественно-промислового и Научного Музея Госуд. Императора Николая Александровича, який згодом перетворився на Всеукраїнський Історичний Музей ім. Тараса Шевченка. Надруковано його у видаваній Біляшівським *Археологической Лѣтописи Южной России* в 1905 році. Перед тим, ще в 1902 та в 1904 роках, були надруковані перші наукові праці Данила Щербаківського — розвідки на теми з історії України.

Контакт з Біляшівським вплинув на окрес наукових зацікавлень Данила Щербаківського. Як він сам згодом писав, "Біляшівський заходився мене вмовляти, щоб я покинув археологію та й став працювати над народним мистецтвом — над тою ділянкою, де "ділателей мало". Отож, за його вказівками, я тоді ж таки 1904 року вирушив у свою першу екскурсію — збирати зразки українського побуту й мистецтва для Київського музею".*

Так почалася діяльність Данила Щербаківського в дослідженні української народної мистецької творчості та етнографії взагалі, хоч він не зрікся зацікавлення і археологією. Відтоді він щороку їздив у експедиції по селах і містечках України, збираючи вишивки, скло, кераміку, килими, писанки, різьблені дерев'яні вироби, церковну старовину, записував фолклорні відомості, робив фотографії і надсилав усе це до Київського музею або до Полтавського, а часом, особливо етнографічні записи

*Д. Щербаківський, "М. Т. Біляшівський і українське мистецтво", *Записки Істор.-філолог. відділу Української Академії Наук* (Київ, 1926), кн. 9.

пісень і фолкльору — Гнатюкові та до Наукового Т-ва ім. Шевченка у Львів. Там їх публікували, як звичайно, без зазначення прізвища збирача.

З 1906 до літа 1910 року Щербаківський був учителем історії в хлоп'ячій та в дівочій гімназіях в Умані. Там він притягнув учнів до участі в збиранні етнографічних матеріалів, заохотив і сільську інтелігенцію з сусідніх сіл.

Під час своїх екскурсій Данило Щербаківський не забував і археології. Він відкрив у селі Сушківці славетне тепер селище Трипільської культури з мальованою керамікою. Це селище досліджують ще й досі; там знайдено такі речі, як модель Трипільського житла, фігурки людей, тварин і т. д.

Викладаючи в гімназії, Щербаківський виявив себе як блискучий педагог. Учні любили його, не зважаючи на його суворі вимоги щодо навчання, за любов до свого предмету, яку він прищепляв їм, за цікаве викладання, за його справедливість, людяність і співчуття. Оповідали про випадки, коли він помагав незаможним учням з власної кишені, помагав і тим, хто прагнув до вищої освіти по закінченні гімназії, а не мав коштів.

Коли його колишні учні приходили до нього, щоб віддати свій борг, Данило Щербаківський не брав грошей, кажучи: "Ви краще допоможіть цими грішми комусь іншому з учнів, хто потребує їх!". Знаючи, що вчительський заробіток Щербаківського був дуже скромний, учні називали його "Пеліканом": за легендою, ця птиця годувала своїх дітей власним м'ясом, вириваючи його собі з грудей.

1910 року Данила Щербаківського призначено на посаду завідувача-кустоса етнографічного та історично-побутового відділів Київського музею. Коли він від'їздив з Умані, його учні з жалем прощалися з ним; на проводи приїхало чимало його колишніх учнів, часом з далеких місць, щоб ушанувати улюбленого вчителя.

Переїхавши до Києва, Щербаківський поєднував працю в музеї з педагогічною діяльністю — він викладав географію в Сьомій гімназії та в Другому реальному училищі до початку першої світової війни.

Але справу розбудови Київського музею він завжди мав на першому місці і віддав, буквально віддав, їй своє життя.

У теплу пору року Данило Щербаківський виїздив в експедиції для збирання нових експонатів. Залізницею й пішки, пароплавом і кіньми, він побував на Київщині й на Полтавщині, на Чернігівщині, на Волині, на білоруському пограниччі України, на Поділлі, на буковинському пограниччі Басарабії, на Катеринославщині, і звідусіль привозив щоразу сотні предметів. Він чистив їх, монтував, клясифікував, заносив опис до інвентарних книг. Йому

Комітет Шевченківської виставки в Києві, відкритої 11 березня 1920. Сидять зліва: Юхим Михайлів, Данило Щербаківський, Г. Красицький, ?, Павло Зайцев, Володимир Міяковський, ?, ?. (З матеріалів архіву УВАН).

допомагали в цій роботі сторожі музею, бо спеціальних помічників-ляборантів бракувало. А після того починалася наукова праця над матеріалами в збірках музею.

Данило Щербаківський, разом із Біляшівським та Василем Кричевським, був одним із перших, хто почав трактувати українські народні декоративні вироби, як прояв мистецької душі народу, як мистецькі твори. Під їхнім впливом і приватні колекціонери мистецьких творів почали збирати українські народні килими, ікони, вишивки, різьбу.

Щербаківський провів багато праць з дослідження народного мистецтва, але не спішився публікувати їх. Він уважав, що для публікації тема мусить бути всебічно й вичерпно опрацьована. А новий день приносив усе нові матеріали. Тому за час до першої світової війни Данило Щербаківський видрукував лише декілька праць: "Козак Мамай (народна картинка)" — 1913 року, "Деякі дрібниці з українського церковного будівництва" — 1913, та "Суєта суєт (народна картинка)" — 1914. Хоч сам Щербаківський уважав ці статті радше за попередні повідомлення, вони були надзвичайно цінні і новизною теми, і кількістю охопленого матеріалу, і шириною обсягу теми.

Через такі суворі вимоги до самого себе і до своєї праці, Данило Щербаківський і пізніше давав до друку лише невелику

частину своїх робіт. Більша частина лежала, чекаючи остаточного оформлення.

Винятки становили лише рецензії, але й рецензії Данила Щербаківського часом перетворювалися в цікаву й важливу розвідку на тему рецензованої праці. Така, напр., є стаття "Українські дерев'яні церкви. Короткий огляд розробки питання" в *Збірнику секції мистецтв*, Київ, 1921, приводом до якої були дві праці Федора Шміта: "Мистецтво старої України-Руси" та "Искусство, его психология, его стилистика, его эволюция".

Для ознайомлення з модерною технікою музейної справи Щербаківський їздив у червні-липні 1913 року за кордон і відвідав музеї Львова, Кракова, Відня, Праги, Берліну, Дрездену, Нюрнбергу, Мюнхену, Верони, Венеції та інших міст. Перед тим він оглядав музеї Москви, Варшави й Петербургу.

За ініціативою Данила Щербаківського при Київському музеї створено було окремий відділ — Старого Києва; він став секретарем комісії, що почала займатися цим відділом.

З початком війни 1914 року Данила Щербаківського, як офіцера резерви, покликано до війська. Почавши з підпоручника артилерійського парку, він скоро став командиром гарматної батареї на австрійському фронті. За хоробрість, винахідливість, а одного разу за врятування цілої батареї, яку полковник хотів було вже покинути і відступити, Щербаківський отримав кілька бойових орденів, але надягав їх лише тоді, коли цього вимагав статут. Під час боїв на терені Галичини та Буковини він уникав обстрілювати давні українські церкви та дзвіниці, дарма що вони були добрими спостерігальними пунктами для австрійської армії. Через те ім'я Данила Щербаківського було добре знане галицьким Січовим Стрільцям в австрійському війську.

Про це свідчить у своїх спогадах, присвячених його пам'яті, і Роман Купчинський, колишній старшина УСС (газета *Діло*, Львів, 16 червня 1927).

На фронті Щербаківський фотографував важливі зразки давньої української архітектури і в районі боїв, часто під обстрілом. Він рятував із полум'я давні ікони XVI-XVII століть, рукописні Євангелія та інші старовинні мистецькі речі і відсилав їх при першій нагоді з фронту до Київського музею.

З командира батареї Данило Щербаківський згодом став підполковником; він був улюблений усіма солдатами за піклування про людей, за справедливість, за виняткову мужність. Мавши у своїй частині переважно солдатів-українців, він розмовляв з ними українською мовою. Він вимагав від своїх людей багато, але ніколи не вимагав того, чого не зміг би виконати сам. І він ніколи не жалів себе, подаючи приклад іншим.

Улітку 1917 року, коли солдати на фронті скидали своїх

офіцерів і розправлялися з ними, в полку де був Щербаківський революційні агітатори не мали впливу: замість слухати їх, солдати розправлялися з ними самими. Зрештою солдати вирішили обрати Данила Щербаківського на командира свого полку. Він зовсім не був радий цьому, бажаючи якомога швидше повернутися з фронту додому, до свого музею, за яким він тужив і, як сам писав якось в одному листі, "був би щасливий хоч доторкнутись рукою до його стін".

Щербаківський зміг звільнитися з фронту додому тільки, коли одержав з Києва, від Секретаріату освіти Центральної Ради виклик працювати над створенням Української Державної Академії Мистецтв.

Повернувшись восени 1917 року до Києва, він відразу захопився справою організації Академії Мистецтв, одночасно займаючися рятуванням творів мистецтва, архівів та бібліотек з панських маєтків, руйнованих і палених по селах України. Тоді йшли по руках або гинули в полум'ї об'єкти історичного значення і виняткової наукової та музейної цінності, і Щербаківський намагався рятувати для музеїв усе, що можна.

Працюючи над зібраними на фронті матеріалами, Данило Щербаківський почав готувати до друку видання про українську народну архітектуру. Проте, це видання (половина фотографій-унікатів до нього загинула в Києві під час пожежі до дому Грушевського, коли більшовики брали Київ 7 лютого 1918), побачило світ лише в 1926 році, в Празі (*Українське Мистецтво* II).

Коли більшовики займали Київ у 1918 та 1919 роках, їхні вояки грабували й плундрували великопанські будинки. І тут Данило Щербаківський, озброєний тільки папірцем — мандатом від Комітету в справах мистецтв, намагався рятувати з них мистецькі цінності, сам звозячи їх до музею на ручному возику і маючи до допомоги лише двох музейних сторожів (м. ін., їх обох теж звали Данилами).

У 1919-1920 роках ні музейні робітники, ні професори вищих шкіл фактично не одержували ніякої платні, і Данило Щербаківський у ці часи, хоч працював у музеї, а також був професором Української Академії Мистецтв, де викладав українське мистецтвознавство, — мусів ходити для заробітку до пристаней на Дніпрі розвантажувати й пиляти дрова, а часом живився лише лободою, яку збирав у парках навколо музею. Проте, всі ці обставини не зменшували його запалу в праці.

У ці роки Данило Щербаківський працював більше, ніж будь-коли. Поряд з музейною роботою, він читав створений ним курс українського народного мистецтва та історії українського мистецтва і в Українській Академії Мистецтв (та в створенім з неї пізніше Київським художнім інституті), і в Архітектурнім інституті

та в Археологічному інституті, (у створенні якого він відіграв першорядну роль), викладав 1918 року у Фребелівському Педагогічному інституті, а згодом — також у Художньому технікумі.

І він ще знаходив час і гумор брати участь у створеному ректором Академії Мистецтв Нарбутом інтимному "Гуртку Лупи Грабуздова" — мітичної особи. Щербаківський написав взимку на 1920 рік для "Збірника Пам'яті Зацного Лупи Грабуздова" (який ніколи не побачив світу) витриману в серйозно-науковому тоні гумористичну статтю про свої відвідини родинного маєтку Грабуздова на Полтавщині.

У 1921-1922 роках радянська влада розпочала на Україні кампанію "Відбирання церковних цінностей на допомогу голодуючим". Під цим претекстом спеціальні комісії ЧК стали забирати по Україні золоті й срібні речі з усіх церков та з музейних збірок, де золотарські вироби зберігалися. При цьому, всупереч спеціальній інструкції про збереження речей мистецької та історичної вартости та передавання їх до музеїв, інспектори-уповноважені, призначувані губерніяльними Чека, забирали навіть з музеїв речі величезної історичної цінности, бо їх цікавила лише вартість витопленого з них золота, а культурно-історичне значення їх не обходило.

Данило Щербаківський, маючи лише мандат від Губерніяльної комісії охорони пам'яток мистецтва й старовини, намагався врятувати історичні реліквії України, як наприклад, даровані гетьманами київським церквам хрести, гетьманські булави та інше, часто наражаючися на небезпеку і терплячи насильства, часом навіть під загрозами розстрілу з боку скорих на розправу уповноважених Чека.

На жаль, його намагання були здебільша безуспішні. В Києві цим заправляв затятий кар'єрист-чекіст, колишній політкомісар штабу Червоної Української Галицької Армії (ЧУГА) Павло Михайлик. Данило Щербаківський не раз мав з ним різкі сутички, і Михайлик, неспроможний побороти логіку доводів Щербаківського, вкінці зненавидів його і таки ставив на своєму, вдаючися до сили.

Проте, в 1923 році Щербаківський добився від Головополітпросвіти дозволу поїхати до Москви з повноваженням передивитися в складах Наркомату фінансів відібрані від України золоті й срібні речі перед тим, як вони будуть перетоплені на метал (Ці речі, забрані "для допомоги голодуючим" у 1921-1922 роках, і в 1923 році не були вжиті для тієї "допомоги"!).

Йому таки пощастило повернути частину цих речей на Україну; деякі він одержав уже сплющеними під молотом, як наприклад, золотий хрест, дарований Богданом Хмельницьким Київській Лаврі. Як свідчить Федір Ернст у своєму некролозі

Щербаківського, йому вдалося привезти назад коло 5 000 врятованих речей.

Ці речі створили окремих Золотарський фонд Київського музею. Дослідження їх, розпочате пізніше Данилом Щербаківським, дало багато нового для пізнання й вивчення розвитку золотарського діла на Україні.

Проте, через деякий час по смерті Щербаківського експонати цього фонду уряд, під великим секретом, знову забрав на метал.

Крім музейницької та педагогічної праці у високих школах, Данило Щербаківський співпрацював у низці наукових установ, а деякі він сам допомагав створити. Так у 1920 році він організував при Всеукраїнській Академії Наук Етнографічну комісію, що згодом перетворилася на Етнографічне товариство; він був заступником голови Всеукраїнського Археологічного Комітету (ВУАК) і головою Мистецького відділу ВУАК; він працював у цілому ряді інших установ Всеукраїнської Академії Наук — в Комісії дослідження київської Катедри св. Софії, в створеній ним самим Золотарській комісії, в Архівній комісії (зокрема він працював над архівами Києво-Печерської Лаври), в Науково-дослідчому інституті української мови, в Науково-дослідчій кафедрі мистецтвознавства, де він, між іншим, керував семінаром для підготовки молодих науковців, та в інших наукових установах.

Крім цієї діяльності, якої вистачило б на кількох людей, Данило Щербаківський організував і провадив мистецтвознавчі аспірантські курси "Студію", влаштовував виставки з музейних фондів — наприклад, давніх українських килимів, українського портрета, і писав вступні статті до каталогів цих виставок, які були фактично науковими розвідками на цілком новому полі. Він їздив із своїми студентами в комплексні етнографічні експедиції (до Барішполя в 1924 році, на Поділля й Волинь в 1926), їздив до Ленінграду й Москви, щоб познайомитися з організацією справи консервування музейних експонатів та розшукуючи різні матеріали щодо історії України та зокрема Києва.

Поза тим усім, Данило Щербаківський вів наукову роботу, опрацьовуючи різноманітні теми українського мистецтвознавства, етнографії та історії. Десятки надрукованих наукових праць його становлять лише невелику частину його наукового дорібку; більша частина зосталася в рукописах різного ступеня готовності до друку та в тисячах записок, які ще чекали на впорядкування.

Архів Данила Щербаківського по його смерті був переданий до Всеукраїнського Археологічного Комітету, а тепер він потрапив до Наукового архіву Інституту археології Академії Наук УРСР і, за свідченням радянського джерела, рукописи його ще й тепер використовують дослідники для своєї роботи. Цікаво, чи хоч один

з цих дослідників зазначив у своїх працях джерело, з якого він скористався?

Акад. Сергій Єфремов писав про Щербаківського: "Енергія, завзяття і відданість праці у Данила Щербаківського були колосальні. Він не жалував себе на роботі, ввесь віддаючись їй, і того ж чекав і вимагав від інших, органічно не розуміючи, як можна робити щось наполовину. Сам він просто не вмів цього ; коли робив щось, то віддавався роботі увесь, забуваючи про свої власні інтереси і не дбаючи про них. Не гребував і "чорною" роботою, коли це могло посунути справу..."

Віддаючися роботі всією своєю істотою, Данило Щербаківський ставив свої особисті інтереси на другому, коли не на третьому, місці. Він жив самотньо, ніколи не мав власної родини, як і його старший брат Вадим. Родинне життя його обмежувалося тісним зв'язком з родиною сестри, Євгенії Кричевської в Києві та менш регулярним зв'язком з іншими родичами.

Всеукраїнський Історичний Музей ім. Тараса Шевченка мав у середині 1920-их років понад 100 000 експонатів; з них майже одна третина була придбана зусиллями Данила Щербаківського. Експонатами цими міг би пишатися кожний музей. Досить сказати, що самих килимів у музеї було коло 1100. І збірки музею дедалі зростали.

Але така велика кількість об'єктів потребує невпинної праці, щоб охоронити їх від псування. Дерево, тканини, метал, вишивки, килими, писанки, картини та інші делікатні об'єкти — все це вимагає спеціальних умов реставрації, зберігання та боротьби з різними шкідниками: шашелем, пліснявою, міллю тощо.

Від часів революції Київський музей не мав змоги робити це, бо бракувало і людей і коштів навіть на опалювання будинку взимку. Данило Щербаківський брав близько до серця неминуче псування експонатів. Як кустос збірок і як помічник директора музею, багато разів писав рапорти про це до безпосереднього начальника — інспектора Музейно-виставочної секції Губерніяльної Політосвіти, Андрія Винницького. Винницький, що не мав уявлення про специфічні вимоги праці музею, легковажив клопотання Щербаківського.

Нарешті, в жовтні 1922 року Данило Щербаківський подав Винницькому прохання про звільнення, бо в Музейно-виставочній секції склалося відношення до справ музею несерйозне й не-об'єктивне і він, Щербаківський, безсилий відстояти доручені йому справи. Винницький заяви про звільнення не прийняв, але й не змінив свого ставлення. В січні 1923 року також і директор музею, академік Микола Біляшівський, подав до Наркомату прохання

звільнити його від обов'язків директорства, бо він за обставин, які склалися, не може відповідати за стан збірок музею.

Довгий час заява Біляшівського лишалася без відповіді. Але під кінець 1923 року академіка Біляшівського було знято з директорства й переведено на посаду простого завідувача Мистецько-промисловим відділом музею, а на директора призначено члена компартії, того самого Андрія Винницького, який залишився одночасно й інспектором музейної справи — завідувачем Музейно-виставочної секції.

Директорська діяльність Винницького зводилася до вившування адміністративних наказів, які нічого спільного з науковою працею в музеї не мали. Далі він почав чинити утиски науковим робітникам, як ось переселювання тих, хто жив при музеї, з одних приміщень до інших, викреслювання імен авторів статей (Біляшівського, Щербаківського, Ернста) в музейних публікаціях, свавільне перегруповування музейних експозицій, над якими працювали наукові робітники і ін. Зате пекучим питанням поширення музею та захисту його збірок від псування Винницький не приділяв уваги і тепер.

Данило Щербаківський почав тоді посилати вже до Наркомату Освіти рапорти про конечну потребу організувати справу зберігання музейного фонду, про потребу збудувати камеру для дезинфекції килимів від молю, яку мають лєнінградські музеї, про те, що зібрані в музеї мистецькі скарби вже тепер непоправно псуються і що треба негайно вжити заходів, щоб зупинити це.

Наркомат пересилав ці рапорти "за належністю", тобто до інспектора музейної справи Андрія Винницького, і на тому все кінчалося.

За підтримкою Винницького, у Всеукраїнському Історичному Музеї створилася група "активістів", які почали вести інтриги проти старих, відданих справі будівників цього музею — Миколи Біляшівського, археолога Валерії Козловської, Данила Щербаківського та інших. Бібліотекар музею Антін Онищук, якому Щербаківський колись поміг улаштуватися при музеї, коли той покинув Червону Українську Галицьку Армію в 1920 році, та Євген Дзбановський, що його директор Винницький прийняв до музею науковим секретарем, взялися "перевіряти якість наукової роботи в музеї". Вони стали розповсюджувати в науковому світі поголоски про те, що Валерія Козловська й Данило Щербаківський "некомпетентні", про те, що Щербаківський нездатний зберегти збірки музею від руйнування, або навмисне не робить цього. Онищук і Дзбановський стали "перевіряти" стан музейних збірок і складати акти про те, що ці збірки консервуються зле, "невміло", "нефахово".

Тепер і Винницький почав "цікавитися" роботою Данила

Щербаківського і вчапати до нього. Проте, коли Щербаківський починав розмову про потреби консервації збірок, Винницький лише обіцяв пошукати шляхів, а тим часом радив уживати старих засобів — пересипати килими нафталіном, кропити речі гасом тощо. Про камеру для швидкої й радикальної дезинфекції експонатів не могло бути й мови.

Зате Винницький висунув думку "розвантажити" Всеукраїнський Історичний Музей від його збірок і передати їх частинами в інші місця (це в 30-их роках таки було здійснене). Данило Щербаківський боровся проти цього, бо це означало б зниження музею від всеукраїнського центру до рівня звичайного провінційного музею та несло нову небезпеку для зібраних за довгі роки матеріалів.

Біляшівський у той час уже помер — у квітні 1926 року. Перед смертю він доручив Данилові Щербаківському піклування низкою цінних речей мистецької та культурно-історичної вартости; їх йому, як поважній особі при музеї, в свій час приватно доручали різні люди, покидаючи Київ у часи революційних подій, або їдучи в еміграцію (Катерина Антонович, Никифор Григоріїв та ряд інших). Ці речі лишались їхньою приватною власністю на тимчасовому довірчому зберіганні при музеї, і в реєстрах музею, ясна річ, не значились.

Докопавшись до цих речей, Онищук заявив, що Данило Щербаківський не зареєстрував їх, бо хотів привласнити. Таке звинувачення боляче вразило Щербаківського, що був педантично-чесною людиною, але його пояснень ніхто не хотів і слухати.

Протягом 1926 і на початку 1927 року Данило Щербаківський намагався боротися проти цих інтриг і звертався, і сам і разом з Валерією Козловською, за підтримкою до вчених з інших установ. Проте, вони стали відчувати, що ці колеги починають ставитися до них з недовірою. Ректор ІНО (університету), партієць Семен Семко навіть не захотів їх вислухати. А тим часом Винницький викликав з Укрнауки (управління науковою роботою при Наркомагі Освіти України) ревізійну комісію, за участю того самого Семка.

Під час своїх експедицій по Україні в 1920-их роках Данило Щербаківський бачив, якими темпами всюди йде процес нищення пам'яток української культури. Намагаючися звернути на це громадську увагу, він написав статтю "Культурні цінності в небезпеці" в журналі *Життя й революція*, (ч. 1, 1927), подаючи там жахливі приклади такого нищення й закликаючи охороняти те, що ще лишається.*

*В. Сидоренко в замітці про Данила Щербаківського в журналі *Народна творчість та етнографія*, Київ, 1968, ч. 5, пише, що ця стаття набирає "особливо публіцистичного звучання в наш час".

Відгуків на цю статтю не було; її зустріла глуха стіна офіційної мовчанки.

Тим часом Данило Щербаківський дізнався, що Андрій Винницький не лише член компартії, але ще й чекіст, і пересвідчився в тому, що Антін Онищук був на службі в ГПУ (про що йому вже давно казали товариші, але він не хотів йняти їм віри). Щербаківський пригадав свій досвід з чекістом Михайликом, коли відбирали з музеїв золоті історичні реліквії України на злам, і перед ним стала вияснюватися загальна картина. І Павло Михайлик, що продовжував свою чекістсько-партійну кар'єру, і таємний агент ГПУ Онищук були давні знайомі ще з 1920 року, відколи Михайлик активно працював над створенням Червоної Української Галицької Армії разом з Василем Порайком, який згодом став Генеральним прокурором УРСР, а потім — наркомом юстиції. А Павло Михайлик і Василь Порайко здавна тісно співпрацювали з Всеволодом Балицьким, заступником голови Всеукраїнського Чека, а згодом головою Всеукраїнського ГПУ та Наркомом внутрішніх справ УРСР.

Отже, вся система інтриг навколо Історичного музею, з Данилом Щербаківським у центрі, була організована Чека-ГПУ. Не було сумніву, що вона була лише частиною широко закроеного плану, за яким систематично нищилися матеріальні культурні цінності й історичні пам'ятки, та оганьблювалися, втоптувалися в бруд інтелектуальні сили української нації.

Щербаківський збагнув, що він сам є лише однією з жертв, намічених на духовне знищення разом з найкращим музеєм України. І тут він відчув свою безсилість у боротьбі з ворогом, який діє підступними способами. Лише якась надзвичайна подія могла б привернути увагу широкого загалу до того, що діялося навколо, і розкрити людям очі.

І тоді Данило Щербаківський вибрав самогубство, як спосіб протесту. Як і сучасні протестанти, що вдаються до драматичного й трагічного шляху самоспалювання, щоб донести свої ідеї до широкого загалу,* він заподіяв собі смерть не зопалу, а обдумано. Довгий час готувавшись до цього кроку, він зібрав ряд документів, які свідчили про безуспішність його довгочасних намагань і боротьби за збереження скарбів музею.

Далі Щербаківський приготував листи до кількох офіційних осіб та друзів — листи, близькі за змістом. Директорові Лаврського музейного заповідника, Петрові Курінному, він написав між іншим:

* Напр., Василь Макуха 5.XI.1968 в Києві, Микола Бреславський 10.II.1969 в Києві та ряд інших випадків у Литві, Латвії, а також у Ленінграді, Москві і навіть, 1977 року, в Парижі.

..Залишити музей, якому віддав кращі роки свого життя, не маю сили. Боротися з кваліфікованою підлістю Онищука й Винницького не вмію... Від ревізії музею комісією Укрнауки нічого доброго не жду — адже вона й досі не починається. Досвідчені інтригани нашого музею зуміють обробити ревізійну комісію..

У листі до рідних, просячи пробачення за горе, яке він завдає своїм вчинком, він писав також:

...Бачити, як музей руйнується на моїх очах, не маю сил. Сподіваюсь, що може хоч моя смерть приверне увагу громади до того, що там діється...

Шостого червня 1927 року Данило Щербаківський був, разом з Михайлом Грушевським та іншими представниками Української Академії Наук, присутній на похороні музикознавця й етнографа Порфирія Демуцького, на Байковім кладовищі. Тримався він як звичайно; відходячи, потиснув руки всім присутнім на прощання.

Повернувся з похорону під вечір до музею, де жив в одній кімнатці. Розклав на столі приготовані раніше документи. Написав ще один акт — про те, скільки стародавніх килимів у сховищах музею далі зіпсовано міллю; поклав його до решти документів.

Вийшов з хати — вже був вечір. Він вкинув до поштової скриньки заздалегідь написані листи і пішов униз, до Дніпра — кінчати з собою.

Самогубство Данила Щербаківського сколихнуло громадську опінію і в СРСР і за кордоном. Уже восьмого червня повідомлення про це вмістили і українські газети і московські *Правда* та *Известия*, а львівське *Діло* передрукувало ці відомості, додавши до того ще текст листа Щербаківського до Курінного (який радянська преса замовчала). Закордонна українська преса передрукувала далі і ці перші повідомлення і звістки про дальший перебіг подій.

Поховали Данила Щербаківського в Київській Лаврі, недалеко від церкви Успіння та Великої Лаврської дзвіниці. На похорон зібрались академіки ВУАН — Михайло Грушевський, Сергій Єфремов, Олекса Новицький, Агатангел Кримський, Володимир Перетц; товариші покійного з Всеукраїнського Історичного Музею та з інших музеїв Києва й України; представники Секції наукових робітників, Укрнауки, керівники кафедр різних науково-дослідчих установ і високих шкіл міста; представники адміністративного управління і Києва і всієї округи, та сотні інших людей, що просто прийшли вшанувати пам'ять українського патріота.

Прощальні слова над домовиною промовляв Олекса Новицький, Петро Курінний, Агатангел Кримський, представники від Укрнауки, від Секції наукових робітників, різні київські науковці. Оркестра консерваторії грала жалобні марші та "Заповіт"; видатки на похорон були покриті з державного фонду.

Пам'яті Данила Щербаківського було присвячено багато доповідей на засіданнях наукових установ; Музей діячів України влаштував пізніше виставку, присвячену йому. В багатьох установах відбулися збори, де вимагали докорінно розслідувати справу й покарати винних.

Зараз же було розпочато слідство, але воно далеко не пішло. Чомусь перемінили слідчого, а новий слідчий вів справу дуже мляво. Тоді в кінці червня 79 членів Всеукраїнської Академії Наук, у тому числі академіки Грушевський, Новицький, Єфремов, Корчак-Чепурківський та інші заслужені вчені, подали петицію до уряду УРСР через пресу, з вимогою, щоб справу самогубства Щербаківського було негайно й детально розслідувано як органами прокуратури, так, у той самий час, і громадськими організаціями.

Петиція не була надрукована, але дістала багато розголосу. Проте вона нічого не допомогла. Слідство не було відновлено; навпаки, невидима рука втрутилася в справу і зупинила все. Винницького лише викинули з партії й зняли з посади в музеї, а Онищук ще довго працював там. Нарком освіти Скрипник через місяць по смерті Данила Щербаківського заявив, що в нищенні музейних збірок були винуваті всі науковці, бо, мовляв, ніхто не підіймав голосу проти того (!), назвав передсмертні листи Щербаківського контрреволюційними, а петицію академіків ВУАН характеризував, як "антирадянську вихватку".

При новому директорі Всеукраїнського Історичного Музею Ростиславі Заклинському — колишньому викладачеві літератури в Київському сільсько-господарському інституті (який теж був пов'язаний з Михайликом і Порайком ще з часів ЧУГА) — справа руйнування музею пішла скоріше. Він, за наказами з Укрнауки, продавав речі з музейних фондів за золото закордонним покупцям на вивіз, а пізніше Історичний музей розформували, розподіливши його збірки по різних установах і створивши декілька музеїв з того запасу, що його зібрали Щербаківський з Біляшівським.

Могили Данила Щербаківського в 1934 році, за Павла Постишева, зрівняли з землею так, щоб не лишилося й сліду. Ім'я його можна було згадувати лише як "буржуазного націоналіста".

Лише в 1960-их роках про нього починають згадувати на Україні, як про видатного вченого; його ім'я з'являється в радянських українських енциклопедіях, про нього згадують у пресі.

А в свій час його пам'яті було присвячено багато статей-некрологів і спогадів. Михайло Грушевський писав про нього: "...Не лишилось далі інших форм протесту, як тільки ті, що практикуються в примітивних умовах життя: самогубством доказати завдану кривду! ... Дійсно, неможливі обставини ... довели його до самогубства, як останньої форми протесту".

Сергій Єфремов писав: "...Данило Михайлович справді всього себе віддав музеєві; не завагався віддати навіть життя, коли здалось йому, що цим буде врятовано дорогу йому справу... Бувають події, які буквально вопіють до сумління людського. Смерть чесного, чистого, саможертвовного працівника — одна з найбільш вопіючих!"

На надзвичайному засіданні Українського історично-філологічного товариства в Празі, присвяченому пам'яті Щербаківського, проф. Володимир Старосольський з Подєбрад сказав сильну промову. Він закінчив її такими словами:

Самогубство Данила Щербаківського не було проявом слабости. Навпаки, це був акт бою, боротьби. Цей спосіб боротьби проти морального гніту, розкладу, що страшніший від економічної й усякої іншої руїни, він уважав найвідповіднішим і для оздоровлення атмосфери найдоцільнішим. Віддавши всі свої сили ідеї, він не повагався віддати їй і життя. Вічна пам'ять борцеві, що й смертю своєю боровся!

КУЛЬТУРНІ ЦІННОСТІ В НЕБЕЗПЕЦІ

Данило Щербаківський

Після короткої перерви, що в зв'язку з світовою й громадянською війнами настала в систематичних дослідях і систематичному збиранні матеріяльних пам'яток культури старих часів на Україні,¹ — з початком мирного будівництва й економічної відбудови краю відновились досліди також і в археології. Бажання підняти завісу над таємницями давноминулого, що криє в своїх надрах земля, бажання знайти нові факти, нові дані для розв'язання спірних та неясних питань в історії старих культур на Україні, що так ваблять до себе вчених археологів; з другого боку, та авреоля глибокої давнини й та значна популярність, що її мають старі могили, городища й речі розкопів серед широких кіл громадянства, які до певної міри зрозуміли їх наукову цінність, — все це сприяло тому, що центр, а подекуди й периферія, хоча й убогі, а все ж почали відпускати кошти на археологічні досліди й розкопи. По різних кутках України забриніла лопата археолога; розпочались систематичні, за широким пляном організовані, розкопи Археологічного комітету при Українській Академії Наук, організували розкопи деякі музеї, щоправда, іноді безсистемно й партизанським способом. Почали копати й окремі археологи самовіддано, самотужки, власними руками. Відкрито сотні нових стоянок неолітичної та бронзової діб з прекрасним багатим інвентарем, значно збагачено відомості про знамениту трипільську культуру, що нею тепер так цікавиться європейська наука, відновлено систематичні досліди Ольвії, відновлено розкопи старого Києва й т. ін.

Передруковуємо цю статтю Данила Щербаківського з сьогодні малодоступного журналу *Життя й революція* (Київ), ч. 1, 1927. Зберігаємо мову оригіналу, усучаснюючи тільки правопис. — *Редакція.*

1. Ми тут не торкаємось археологічних дослідів кабінетного характеру, а також тієї колосальної, щодо затраченої енергії та здобутих досягнень, роботи, так би мовити, поважного характеру, що було її скеровано на спасіння пам'яток старовини й мистецтва, роботу, яку перевели різні органи охорони й окремі громадяни на Україні під час громадянської війни. У наслідок цієї роботи було врятовано колосальні мистецькі й наукові цінності, утворено десятки нових музеїв і значно поповнено, розширено і реорганізовано старі музеї.

Менше досягнень в царині дослідів над пам'ятками старого мистецтва. Правда, розпочато обслідування архітектурних пам'яток України, починаючи від старих культових будівель, твердинь, панських палаців, і кінчаючи селянською хатою старих часів. Проте справа з дослідженням пам'яток мистецтва і, особливо, стан, в якому опинилися самі пам'ятки монументального мистецтва, не тільки погані, але загрозливі.

Нищать і псують зараз, звичайно, також і пам'ятки археології, особливо кургани, городища, похоронні камери й т. ін. Із заяженими рукописами в руках про запорозькі клади, шукаючи мітичних скарбів, як кроти, риються в них різні "копачі" типу Тобілевичевого Банавентури та з презирством нищать різний глиняний посуд, речі з бронзи й заліза, кістки, окраси й інший убогий, але часто неоцінімо важливий для науки інвентар, що здибається звичайно в старих могилах. Це кладошукання зробилось пошестю. Археологічний комітет без кінця одержує від сільських і маломіських напівінтелігентів Київщини, Херсонщини, Дніпропетровщини прохання дозволити їм "пошукати щастя", перевести розкопи курганів, де, на їх думку, мають бути цілі вози або бочки золота, срібла, цінностей. З подібними пропозиціями звертаються іноді й сільські вчителі, та ще й добре, коли звертаються, а буває й так, що, нікого не спитавшись, сільський учитель збере учнів і сільську молодь, ідуть гуртом з прапорами й піснями в поле на могили й копають їх, щоб поповнити шкільний музейчик, не розуміючи того, яку шкоду науці роблять такі аматорські розкопи. Адже, розрити стару могилу й виїняти з неї стародавню вазу, або якусь іншу річ, що покладено в могилу з покійником, то ще не значить прислужитися науці. Переведення розкопів — це складна наукова операція, яка вимагає фахових знань, потребує вмілого досліду пам'ятника й усіх його деталей на протязі всього процесу розкопів, досліду нашарувань землі, уміння не пропустити й не залишити в землі жадної дрібної речі, уміння виїняти з землі річ так, щоб вона не зіпсувалась, вимагає встановлення ясної картини пам'ятника, детальних його обмірів, замальовок, фотографування, ведення докладного щоденника й т. п.

Проте та шкода, що її роблять пам'яткам археології всі ці копачі-аматори, незначна в порівнянні з тим жахливим станом, в якому, починаючи з доби світової війни, опинились на Україні пам'ятки мистецтва.

Пам'ятки археології світова й громадянська війни мало зачепили. Правда, під час копання шанців знищено деякі кургани, почасті городища, або доісторичні стоянки, але це робилось випадково, між іншим, порівнюючи в малому розмірі. Для учасників війни ці рештки старовини з жадного боку не були цікаві, і практично використати їх (для війни) було неможливо.

Не те було з пам'ятками мистецтва, особливо монументального.

Західня Україна, Галичина, Буковина, Угорська Україна, як відомо, були одним з головних теренів, де проходив східній фронт. Сотні малих і великих міст та містечок, тисячі сіл протягом декількох років були в самому пеклі війни й переходили не один раз з рук до рук. Їх було побито, зруйновано, знищено, а разом із ними було понищено прекрасні пам'ятки мистецтва, особливо будівлі. Для штабів, шпиталів, складів та інших військових потреб були конче потрібні великі просторі будинки, і ось по селах, цілком зрозуміло, в першу чергу для цього було використано, як будівлі найбільші й найпросторіші, панські поміщицькі будинки, старі сторічні палаци по родових маєтках графів, князів, родовитих панів і багатіїв, — фактично найкращі з мистецького й найцікавіші з історично-культурного боку будови. У більшості, це чудові будівлі XVIII й першої половини XIX ст., роблені за проектами видатних, першорядних архітектів свого часу, будівлі, на які затрачено колосальні кошти й працю тисяч кріпаків. По цих старих поміщицьких гніздах сторіччями збиралось і зберігалось не лише звичайне хазяйське добро, але й чудесні твори мистецтва, картини видатних європейських майстрів, цілі серії родинних портретів, прекрасні збірки порцеляни, бронзи, старовинних меблів, добірні бібліотеки, родинні архіви, збірки рукописів і т. ін. У цих старих садибах можна було здибати виключно своєю витриманістю ансамблі палаців, домашніх театрів, оранжерій та "огрудів" з альтанками, гротами, ставочками й іншими розкошами, що так соковито малюють побут і життя старого панства. Це не лише велика матеріальна цінність, але й цінність мистецька й культурна, на утворення якої йшли всі лишки сільсько-господарського капіталу протягом сотень років, це цілий розділ соціальної історії, живий документ життя найзаможніших соціальних угруповань на Україні, життя керівних верств старої держави.

Світова війна була для широкого загалу несподіванкою, і небагато з цих цінностей мистецьких було евакуйовано. Головна маса їх залишилась на місці, і коли по панських палацах почали розташовуватись військові частини, то майно здебільшого псувалось, викидалось, нищилось, розграбовувалось; гинули й самі будівлі. Не одна сотня їх загинула в полум'ї світової війни, саме в ці сільські палаци переважно били з тяжких гармат, намацуючи штаби, саме їх найбільше грабували й нищили під час наступів і палили відступаючи, щоб не залишити їх ворогові. Кому доводилось бувати на війні, той не раз бачив по панських палацах затулені дорогими картинами або килимами розбиті вікна, потовчені на порох колекції прекрасної порцеляни, виритої з землі, куди заховали її втікаючи власники; обідрані, побиті

старовинні меблі, купи дорогих книжок у чудових оправах французьких енциклопедистів XVIII ст., дорогі англійські, німецькі й французькі видання з мистецтва, розбиті, подерті, що вживались і використовувались солдатами за певною своєрідною системою; тонкий папір з книжок вони скурювали, товстий ішов на підпал, а малюнками з книжок вони обліплювали стіни своїх помешкань.

Почалась революція з громадянською війною, і панська садиба з її мистецькими й немистецькими скарбами підпала під особливий і найбільший удар. У той час, як світова війна зачепила, майже виключно, лише ті панські садиби, що лежали у воєнній та попривоєнній смугах, — революція не минула жадної панської садиби на всій території Республіки. Панів вигнано, панську землю поділено між селянами, майно забрано; панський будинок оддавано під школу, кооперативу, лікарню, або комгосп. У гіршому випадку садибу палили, речі розбирали по хатах, книжки розбирали й помалу спалювали на цигарки.

От декілька фактів знищення на самому початку революції селянами або військами старовинних будівель в тих частинах Поділля й Волині, де мені довелось побувати, як учасникові екскурсії, що її організував Археологічний комітет влітку 1926 року.

З найперших — 1917 року — загинув палац кн. Сангушків у м. Славуті разом з частиною родових скарбів цього одного з найбагатших та найродовитіших магнатів на Україні. Тоді ж приблизно розграбовано й спалено другий його палац у с. Клемівці біля Із'яслава. Палац Мазаракі в Красному знищено також 1917 року; від нього залишилась серед сторічних дерев тільки купа каміння, порослого бур'яном. Також дощенту знищено на початку революції палац гр. Ниродів у Трощі. У м. Озаринцях палац графів Чацьких (на початку революції належав Ярошевському) було спалено 1919 року, штучний рибний садок спущено, а "огруд" вирубано. (У тих самих Озаринцях селяни й досі розбирають на камінь руїни старовинної фортеці). Також знищено будинок Павлушкових у с. Кикавці. Не забудьмо, що в кожному палаці загинуло багато старовинних речей. Сумний кінець спіткав також прекрасну садибу гр. Моркових в Ольчедаєві Нижньому. Д. І. Марков мав спеціальну бібліотеку природничу, біологічну й особливо астрономічну, улаштував у себе в садибі власну обсерваторію й витратив великі кошти на придбання спеціальних машин, сейсмографа, приладів та інструментів. Сам він умер ще до революції. Під час революції селяни розібрали по хатах його майно, книжки й приладдя, а коли по деякім часі приїхав до Ольчедаєва представник фізико-математичного факультету Київського університету й запропонував селянам позносити забрані з обсерваторії наукові приладдя, апарати, книжки тощо, — селяни,

боячись переслідування, покидали це все вночі в річку. Так само покидали в річку селяни м. Славути річі, що вони позабирали в Сангушківському палаці. За гетьманщини й денікінщини, коли панство силкувалось повернути своє майно назад, цей спосіб позбутись заграбованих речей живино по багатьох місцях.²

Не будемо марно гаяти часу на міркування про те, могло чи не могло бути під час війни й революції інакше. Не будемо посилати докорів у минуле. У всякому разі органи охорони пам'яток старовини й мистецтва та робітники в цій ділянці науки мислили, що зараз, з припиненням світової й громадянської війн, головна, так би мовити, масова небезпека для пам'яток архітектури й пластичного мистецтва зникла, що зараз може бути лише виняткове, випадкове їх руйнування, що за наших часів головний ворог їх — це перш за все поганий стан самих пам'яток, відсутність коштів на ремонт, недбайливість тих організацій, що посідають зараз старовинні будівлі. Але фактично справа стоїть не так, а значно гірше. Дослідчі екскурсії Археологічного комітету минулого 1926 року виявили, що масове нищення старовинних будівель панських та інших не припинилось. Небезпека виникла з того боку, звідки її найменше можна було сподіватись. Виявилось, що руйнаторами архітектурних пам'яток зробились деякі культурні представники різних органів місцевої влади. З'ясувалось, що, починаючи з 1922-23 років, "хозяйственники" різних урядових інституцій почали розбирати старі будівлі — дерев'яні переважно на паливо, а кам'яні — на матеріял, на цеглу. Це розбирання ввійшло в моду, в систему і зробилось певною регулярною прибутковою статтею. Розбирають руїни, розбирають і те, що ледве почало псуватись, і зовсім цілі будівлі. Розбирають старовинні фортеці, панські палаці, старовинні церкви й пам'ятники. Нищать звичайні не цінні для науки будівлі й поруч з ними — видатні пам'ятки монументального мистецтва, не повідомивши про свій намір відповідні органи охорони, не

2. Як легко й тепер гинуть по селах різні річі, що мають мистецьке або наукове значення, видно хоча б з таких прикладів: у церкві с. Рожок на Шепетівщині була ціла серія дерев'яних різьблених статуй з іконостасу XVIII ст., що переховувались на дзвіниці, де містився також і церковний архів. Ці статуї попалили весною 1926 року хлопці, коли розводили вогонь на "одіяння"; архів же на протязі декількох місяців попереносили в сусіднє містечко й попродавали крамарям на ворочки. У с. Добрині, Плужанського району, церковний архів теж переховувався на дзвіниці. Місцева влада, як кажуть, використала цю дзвіницю під "холодну" для в'язнів, а в'язні скурили церковний архів на цигарки, і, між іншим, серед різних рукописів знищили старовинну рукописну Євангелію, що була в цьому архіві й мала цікаві заставки і кінцівки.

зробивши ні фотографій, ні зарисовок, ні обмірів руйнованого пам'ятника, і таким чином цілком загубивши його для науки.

Наведу декілька прикладів сучасного руйнування пам'яток старого будівництва знову лише з тої невеликої частини Поділля і Волині, де робила досліди екскурсія Археологічного комітету.

У с. Борщівцях на Могилівщині була старовинна панська садиба з чудовим будинком, садом і виноградником. 1917 року будинок розграбували селяни, але він залишився цілий. 1922 року місцева влада продала його на цеглу, чомусь не використавши для цієї мети руїн старої гуральні, якої не можна вже відбудувати. У м. Озаринцях 1923 року розібрано трибанну дерев'яну церкву, збудовану 1729 року, селяни продали її в сусіднє село, але місцева влада спочатку була ухвалила зробити з неї ослони для сільського театру, а потім продала на паливо. Тоді ж таки продано на паливо церкву в с. Кричанівці, збудовану 1754 року. У Могилеві-Подільському 1923 року розібрано на цеглу будинок торгових рядів цікавої архітектури XVIII ст. з єдиною щодо свого підбору серією орнаментованих залізною ковкою дверей. Правда, рештки старовинної ратуші з барочним фронтоном залишились.³

У с. Юрківцях був двоповерховий палац Сулятицького — одна з кращих в окрузі поміщицьких будівель. Цей маєток розграбували селяни 1917 року, але палац залишився цілий і його можна було використати для школи, лікарні, або навіть санаторії (с. Юрківці чудесне дачне місце, куди й зараз приїздить відпочивати на літо не тільки з України, але й з Росії). 1923 року — місцеві "хозяйственники" продали його на цеглу й залізо (в будинку було проведено парове опалення), і від розкішного палацу залишились лише в'їзні ворота стилю середньовічних замків. Місцеві люди й зараз із жалем згадують про цей палац. У м. Із'яславі на Шепетівщині, в старовинному кляшторі Бернардинів, де садибу оточено фортечними стінами з бійницями, 1925 року розібрано на цеглу рідкісну своєю архітектурою башту XVII ст. У цьому ж таки Із'яславі 1926 року розібрано на цеглу ціле крило торгових рядів XVIII ст., що уявляли з себе інтересний архітектурний ансамбль з барочним будинком ратуші XVIII ст. Ще старовиннішим зразком будівель, призначених для торгівлі, були торгові ряди в м. Шепетівці, але 1923 року їх знесено цілком і на їх місці розбито сквер.

У м. Ямполі Волинському 1924 року розібрано палац графів Ченстоховських і натомість збудовано касарні; збереглись лише в'їзні ворота. У с. Волосках старовинний панський будинок

3. Мушу все ж таки зазначити, що з боку могилівського виконкому екскурсія ВУАКА зустріла найширокозичливіше відношення й допомогу в роботі.

розібрано на цеглу 1925 року. У м. Аннополі на Шепетівщині до останніх часів ще зберігались поруч з новішим будинком рештки палацу гр. Яблоновських XVII ст. і, між іншим, т. зв. "коронна зала" з ліпними орнаментами. З наказу місцевої влади її було розібрано на цеглу 1923 року. У м. Ляхівцях розібрали на цеглу рештки палацу гр. Сапіги, що містився на острові і, між іншим, інтересні в'їздні ворота з написом XVII ст., через які був в'їзд з фортеці на дамбу, що нею острів сполучався з містом. Великий старовинний двоповерховий з цікавими портиком і баштою був палац Яблоновських у м. Кривичі на Шепетівщині, настільки великий, що в ньому можна було розташувати не одну, а декілька інституцій; його було розібрано на цеглу в липні 1926 року.

При такому стані речей, розуміється, ще треба радити, що в с. Бурківцях, наприклад, двоповерховий будинок Буржинських з цікавим ампірним портиком відведено під сільсько-господарчі склади, — все ж він цілий і лише сумно поглядає на старий "огруд" підсліпуватими вікнами, що їх на дві третини позабивно тепер дошками. Треба вітати культурний ремонт Сангушківського палацу в Заславлі, цього видатного пам'ятника архітектури XVII ст., ремонт, що його переводиться за кошти червоної кінноти. На жаль, палац і надалі залишається під касарнями, але під час ремонту збережено й навіть реставровано прекрасний портик, вестибюль, ліпку стелі, карнизи, барельєфи, колони, які безглуздо було понівечено під час перебування в палаці військових частин.

Доводиться дивуватись, як у Трощі, хоча й у поганому стані, все ж збереглось декілька архітектурних пам'яток — старий будинок панський з незмінним ампірним портиком, оригінальна альтанка з колонадкою на три фронти, щоправда, вже без даху; капличка в парку, що в ній стояла статуя Онуфрія, теж тільки на трьох стовпах (четвертий розібрано на цеглу), і без самої статуї, та нарешті цікавий пам'ятник кріпацьких часів — обеліск над могилою коня.⁴

Коли під час подорожі по провінції членам екскурсії почнуть розказувати, скільки найвидатніших пам'яток мистецтва, архівів, бібліотек було знищено денікінцями, було вивезено поляками під

4. Розказують, що цей пам'ятник-obelіск поставив місцевий поміщик Буржинський на могилі свого коня, що спас його під час польського повстання 1831 року, коли польський загін потерпів поразку і Буржинському довелося тікати. Цей обеліск, кажуть, лише тому залишився нерозібраним, що занадто високий (щось біля 8-10 сажнів), і збудований на острові і тому для розборки його треба було робити дороге рихтування. Аналогічний же невеличкий пам'ятник на могилі собаки вже розібрано на цеглу.

час війни, коли ось зараз чуєш, що, наприклад, знаменитий кляштор Бернардинів будови 1602 року в Ізяславі має піти під Бупр, а єдиний щодо захованности палац XVI ст. князів Острозьких у Старокостянтинові має бути цілком знесено й земля коло нього вже починають парцелювати на садиби, — сум і жах бере від думок, скільки поповсовано, загинуло й скільки ще має загинути пам'яток минулого в такому багатому на минуле краї, як Україна.

Ми навели декілька прикладів вандалізму щодо пам'яток культури, декілька з тих фактів, що мали місце на території тільки тої невеличкої групи сіл і містечок, які оглянуто, або через які довелось переїздити влітку 1926 року екскурсії Археологічного комітету. А скільки ж їх загинуло й зараз гине по інших місцях, по інших селах, містечках і містах на широких просторах України!

Найстрашніше те, що ті сили, які могли б припинити цей руїницький процес, принаймні, зменшити його — слабкі, кволі й остаточно ще незорганізовані. Нові органи охорони⁵ перебувають зараз лише в стадії організаційній.

Центр покищо недооцінює, наскільки серйозна небезпека для пам'яток мистецтва, і відпускає на охорону невеликі кошти, а щодо дослідів, то головну увагу звертає переважно на досліди сучасні археологічні.⁶

Музеї, організації, що фактично найбільш пристосовані для охоронної та дослідчої роботи, теж захоплюються переважно розкопками, які швидко й значно збільшують музейні колекції, і за малими винятками рідко організують досліди пам'яток архітектури та взагалі мистецтва. До того ж треба зазначити, що робітників, які працюють зараз у цій галузі науки, занадто мало на Україні. Коли 1926 року Археологічний комітет організував мистецтвознавчу екскурсію на вбогі (порівнюючи хоча б з Російською Академією) кошти Академії Наук, то замість чудових пам'яток архітектури учасникам екскурсії по багатьох місцях довелось побачити тільки сумні руїни, або купи каміння між бур'яном, а серед місцевого населення почути сумні спогади про знищення будівлі й гострий жаль та обурення, що так невміло, так недоцільно знищено народне добро. Екскурсантам довелось залишити виконання накресленого пляну систематичних дослідів невеликої групи пам'яток мистецтва. Замість цього, вони були змушені розпочати невдячну роботу об'їзду нашвидку якнай-

5. Україну щодо охорони пам'яток старовини, мистецтва і природи розподілено на чотири райони зі спеціальною інспектурою в Харкові, Києві, Одесі та Катеринославі й центральним органом у Харкові.

6. Археологічному комітетові, наприклад, було цілком відмовлено дати ту невеличку суму в 500 карб., яку він просив по мистецькій лінії.

більшої території, щоб спинити розпочате руйнування старовинних будівель, узяти на облік найважливіші пам'ятки мистецтва, увійти в контакт з найбільш живим і культурним елементом на місцях і с'як-так налагодити догляд та охорону пам'яток старовини. Адже ще декілька років такої руйнації культурних пам'яток і по деяких районах не буде чого ні студіювати, ні охороняти.

Як бачимо, стан, в якому опинились пам'ятки мистецької культури на Україні, загрозливий і вимагає для їх заховання й охорони рішучих заходів як у центрі, так і на периферії.

Я не маю на меті тут торкатись питань про охоронні закони, інструкції, про потребу прискорити процес організації самих органів охорони, потребу визнати роботу охорони ударною й відповідно збільшити асигнати і т. п. Це все питання і теми для дискусій в інших умовах.

Я хочу тут лише підкреслити, що успіх самої роботи щодо заховання культурних цінностей залежатиме не тільки від добрих інструкцій та енергії самих органів охорони, але й від підтримки цієї роботи іншими науковими й адміністративними закладами та інституціями, а також громадянством. Про контакт з роботою Археологічного комітету говорити, звичайно, немає чого. На цей вищий науковий орган накладено організацію та переведення наукової роботи й дослідів над пам'ятниками старовини у всеукраїнському масштабі. Комітет безпосередньо зацікавлений, щоб не псувались, не нищились і не гинули об'єкти його дослідів. Комітет, нарешті, досі ніс на собі головний тягар охорони. Ясно, що тісного та дружнього контакту з ним у роботі вимагає від органів охорони саме життя.

Але цього мало: конче потрібна допомога інших інституцій. Найперше треба, щоб ті десятки великих і малих музеїв, які розкидано по всій Україні, розпочали систематичні й пляномірні досліді місцевих пам'яток мистецтва, а не лише археології та етнографії, і допомогли перевести облік пам'яток мистецтва, їх зарисовку, фотографування й обміри, допомогли в праці, яка є першим невідкладним етапом охорони. Адже саме по музеях зосереджені головні кадри кваліфікованих робітників і знавців у галузі матеріальної культури, що могли б перевести в життя цю справу.

Особливо потрібна підтримка з боку тих відомств (комгоспів, інституцій Військового Наркомату, Наркомзему і т. ін.), що є фактичними власниками головної маси старовинних будівель і з доброї або злої волі найбільше їх псують, або нищать, і то підтримка, як то кажуть, "не за страх, а за совість". Тут конче потрібна ґрунтовна зміна поглядів. Треба, щоб представники органів, яким влада доручила цю справу, органів не тільки далекої

глухої провінції, але деяких великих центрів — зрозуміли нарешті, що старовинні фортеці, панські садиби, палаци, а також художні й побутові збірки, які в них містяться, є не лише спадщина буржуазного ладу, але й великої ваги історично-культурні документи, потрібні для науки, документи, над якими ще довго працюватимуть учені історики, економісти, соціологи, мистецтвознавці. Треба, щоб вони зрозуміли, що ті пам'ятки мистецтва, які випадково опинились в їхніх руках, потрібні не тільки історикам мистецтва, або художникам, але й усім трудящим. Вони мусять, нарешті, зрозуміти, що переведення старовинних будівель на цеглу, або паливо є тяжкий переступ, велике варварство перед культурою і злочинне невміння дати раду великим матеріальним цінностям, що залишились, як спадщина від минулого. Усе це зваживши, "хозяйственники" мусять надалі разом з представниками науки вирішувати долю старовинних будівель, щоб якнайдоцільніше використати їх відповідно до справжніх інтересів трудящих у нових умовах життя.

До охоронної справи треба притягнути вчительство, особливо сільське, містечкове й маломіське, як той культурний елемент на периферії, що за останніх часів виявив яскравий активний інтерес до наукової роботи, і переводить її фактично у формі збирання матеріалів. У порядку шкільних вправ вчительство переводить певну краєзнавчу роботу, ознайомлюється з краєм, з місцевими пам'ятниками мистецтва і старовини. В руках у вчителів — школа, вплив на молодь, а через молодь вплив на старше покоління, на батьків. Вчительство дасть не одну сотню активних свідомих культурних кореспондентів, які даватимуть інформації про місцеві пам'ятки мистецтва, про небезпеку, що їм може загрожувати, і тим рятуватимуть, боронитимуть та охоронятимуть їх.

Нарешті, не можна залишити без уваги широкої агітації й пропаганди справи охорони серед широких кіл громадянства, особливо провінційального. В руках останнього ще й зараз безліч речей з мистецьких збірок, що були колись по панських маєтках, речей, що їх сучасні власники за безцінок продають через перекупників за кордон. Саме з широких кіл громадянства виходять копачі, що крадькома нищать могили, виходять ті, що по ночах розбирають на камінь старі фортеці, ті, які щороку під час оранки, або весною під час поводі нищать завиграшки старовинні речі, що їх вимиває вода. Треба розбудити ці кола, розбудити в громадянстві свідомість, пошану й повагу до пам'яток мистецтва й культури, треба, щоб громадянство в цілому стало на допомогу великій справі заховання культурних цінностей, що залишились нам, як спадщина від минулого, — справі, яка є одним з завдань сучасности.

До патології міжетнічної інтеграції

(НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНСЬКИХ МІШАНИХ ПОДРУЖ У СРСР)

Степан Ю. Процюк

Які коні, такий віз,
Який їхав, таку й віз.
Народне прислів'я

У картині теперішньої ситуації в СРСР велику, якщо не домінуючу, роль відіграє в нас процес русифікації. Не зважаючи на нашу особливу увагу до цього процесу, він насправді вивчений незадовільно. Ми обмежуємося здебільша до ствердження неприємних для нас фактів і ще хіба до нарікань з приводу постання цих фактів. Вину за них ми покладаємо на "ворожі сили" чи "несприятливі обставини" і далі цього будь-яка глибша аналіза лиха в нас не проводиться.

Тим часом слід насамперед усвідомити, що русифікація приймає різні форми, вона проходить різними шляхами, а то й скритими доріжками, і насправді є головним явищем ширшого процесу денационалізації, або асиміляції. Ці дві назви означають той самий процес, однак першої назви вживають слабші, "покривджені" суб'єкти процесу, а другій вживає сильніший, переможний партнер процесу. Отже, щоб правильно підійти до процесу русифікації, його доцільно було б розглянути передусім під кутом явища асиміляції, адаптації. Але навіть асиміляція має різні свої відміни і ступені — ми розрізняємо асиміляцію в площині культури, мовну, на економічному підґрунті, демографічну і, врешті, кон'юнктурну, спекулятивну асиміляцію, що швидше пов'язана із феноменом мімікри в природі. У наших пресових органах та публікаціях мова йде здебільша, або навіть виключно про мовну, і ще частково про культурну асиміляцію, бо тут найлегше підсумовувати оту русифікацію, якої яскраві вияви вражають нас найбільючіше і яку можна порівняно легко помітити,

*Автор цієї статті випускник Механічного факультету Львівського Політехнічного Інституту. Поряд з інженерною діяльністю вивчає питання розвитку народного господарства України, зокрема її промисловости, і є автором багатьох праць з цієї тематики в українських та чужих мовах. Постійний співробітник *Енциклопедії Українознавства* та довголітній головний редактор *Вістей українських інженерів*. З 1964 року С. Процюк працює консультантом-дослідником при Американському інституті астронавтики та аеронавтики. — *Редакція*

чи вивчаючи долю друкованого слова в сьгоднішній Україні, а чи просто під час особистих відвідин на рідних землях. Проте, поруч із цією формою денационалізації діють в СРСР і інші її форми, перелічені вгорі. У нашому нарисі ми зупинимось на асиміляції демографічного порядку та покажемо на базі нових статистичних матеріалів, що ми не можемо звалювати вину за русифікаційні процеси в Україні лише на ворожу владу чи режим — значна частина вини за існуюче положення лежить *на нас самих*.

Тому що ми рішили обмежити себе до явища демографічної асиміляції, приглянемося явищу мішаних подруж в УРСР, а далі процесові національного самовизначення дітей з українсько-чужинецьких подруж.¹ У 1925 році відсоток українців, що одружилися з чужинками, становив ледве 3.1%; кількість (відсоток) українок, що вийшли заміж за неукраїнців становив 4.8%. Проте важливо підкреслити, що цим неукраїнським елементом у мішаних подружжях на Україні був у тому часі не так російський елемент, як насамперед польський, грецький, болгарський, німецький.² Через два роки, в 1927 році ці відсотки майже не змінилися, вони становили 3.4% для українців та 4.6% для українок. Іншими словами, стан в Україні у 20-их роках був щодо цього стабільний. Що ще важливіше, навіть українці, що проживали в РСФСР, одружилися тоді здебільша з особами своєї національності. Відсоток українців, що взяли собі у 1925 році жінок-неукраїнок, становив усього 10.1%, а українок, що вийшли

1. Підставові дані до цього питання дає останній, сьомий том *Итогов всесоюзной переписи населения 1970 года* (Москва, 1974), особливо таблиці 30 та 31, стор. 272-379. До сьгодні цих даних не проаналізовано ні в СРСР, ні за кордоном. Нечисленні вибрані цифри можна знайти в окремих монографіях російських демографів (до речі, здебільша жінок); див., наприклад, Э. К. Васильева, *Семья и ее функции* (Москва, 1955), стор. 55, 60-63. Для українських демографів в УРСР питання мішаних подруж є, мабуть, табу. Так Любов В. Чуйко у своїй книзі *Браки и разводы; демографическое исследование на примере Укр. ССР*, (Москва, 1975) присвячує мішаним подружжям ледве 12 сторінок і говорить лише про стан у 1969 році. В. А. Белова, яка надрукувала вже декілька книжок про стан родини в СРСР, в жодній не згадує питання етнічно-мішаної родини.

2. Нагадаємо, що в Україні існували великі колонії-поселення цих народів. В. И. Наулко (*Развитие межэтнических связей на Украине; историко-этнографический очерк*, Київ, 1976, 275 стор.) дає досить широку картину постановня цих поселень, проте його праця значно відстає щодо глибини аналізу та методологічних засобів від блискоучої праці російського лінгвіста та етнографа старої школи В. Ф. Шишмарев (В. Ф. Шишмарев, "Романские поселения на юге России", *Труды Архива АН СССР*, вып. 26, Ленинград, 1975). Прикро ствердити, що праця Шишмарева мало відома в кругах українських дослідників.

заміж за неукраїнців, — 6.8%. Правда, в 1927 році ці відсотки підвищились уже до 14.3% для мужчин та 12.7% для жінок, значить, тут почали діяти в РСФСР фактори відмінні і більш несприятливі за ті, що діяли в царській Росії. Це один із найраніших виявів політичної ситуації і нової комуністичної штучно насадженої "моралі", чи по-примітивному розумілого "інтернаціоналізму".

Із наступаючим у СРСР терором статистика почала мовкнути, демографічна ж статистика зникає майже зовсім. На це нарікають навіть радянські вчені.³ Тим то ми не розпоряджаємо жодними даними про те, як зростала кількість мішаних подруж у СРСР чи в УРСР в 30-их та 40-их роках. Проте все таки є доволі точно відомо як з великої мемуарної літератури опублікованої в СРСР і за кордоном, так і з численних наукових, соціально-психологічних опитувань виходців із СРСР, що мішані подружжя, в тому насамперед подружжя українців із росіянками та євреями, почали все частіше відігравати роль гарантії чи забезпечення від грізного обвинувачення, чи лише запідозрення в "національній обмеженості", чи просто націоналізмі.⁴ Звичайно, не всі подружжя тих часів були так запляновані, і ми не можемо тут ризикувати ніякими узагальненнями. Усе ж таки українсько-російське подружжя в 40-их та 50-их роках, особливо на українських землях, слід уважати здебільша політично-кон'юнктурним, бож очевидно, що власне жодні інші мотиви до такого рішення не примушували. Радянські дослідники підкреслюють ще дві особливості таких подруж: поперше, вони траплялися передусім у містах, а село, зокрема українське село, зберігало свою етнічну чистоту також у 40-их а навіть 50-их роках; подруге, в українсько-російські подружні зв'язки вступали набагато частіше українці, ніж українки.⁵ До цієї "прикмети" наших мужчин ми повернемося ще далі.

3. В. И. Козлов, *Национальности СССР; этнодемографический обзор*, (Москва, 1975), стор. 231. Але й тепер (60-ті чи 70-ті роки) стан далекий від задовільного; наприклад, відома російська вчена-демограф Л. Н. Терентьева нарікає, що в багатьох містах СРСР, почавши від 60-их років, ЗАГС-и не подають у документі про шлюб національності одружених (див. її статтю про мішані подружжя в *Сборнику АН СРСР* п. з. "Современные этнические процессы в СССР", Москва, 1975, стор. 463).

4. *An Analysis of the Soviet Social System*, Research memoranda, Human Resources Research Institute, Air Research & Development Command (Maxwell AFB, Alabama), 1953-1954.

5. Причиною такого стану вважають деякі дослідники міграційні процеси, в тому насамперед вихід молодих мужчин із села в місто, а також переселення поза границі республіки; В. Козлов каже: "... попадаая в среду преобладающего русского населения, в большинстве своем вступали в брак с русскими женщинами" (В. И. Козлов, *Национальности СССР*, стор. 233).

На результати не треба було чекати довго. Приблизно в 1955-56 роках статистичні установи в СРСР дістають знову дещо більше свободи, і переписи 1969 та 1970 років, тобто здійснені при Хрущову, виказують вперше від кінця 20-их років цифрами значне погіршення стану. Кількість мішаних подруж в УРСР виростає в 1959 році до 15% усіх подруж у республіці, в тому особливо загрозливим стає стан по містах (26.3% мішаних подруж), а що гірше, стан теж різко гіршає і на селі, в якому 5.8% всіх подруж є вже мішані. Для порівняння пригадаємо, що в 1926 році однонаціональні, українські подружжя в містах становили 87.2% усіх подруж українського населення, і аж 98.3% на селі, отже мішаних подруж було тоді лише 1.7%.⁶ Цікаво підкреслити, що майже всі видатніші радянські, насамперед російські, демографи вважають за відповідне підкреслити особливо значний ріст мішаних подруж якраз в українських містах, натякають на "сюрпризність" цього явища і не дуже вміють пояснити собі його.

Яким жахливо нестійким виявився тут національний етос українських *мужчин* показують більш детальні обслідування явища демографічної денаціоналізації серед українців поза межами УРСР. Так є відомий невеселий факт, що в результаті здійснення програми контролю прибалтійських країн Москва направила в ці країни в 40-их та 50-их роках велике число росіян, а також українців. Це переселення відбувалось у рамках оргнабору, проте треба сказати, що переселений елемент часто вважав це підвищенням, або чимсь у формі нагороди, бо житлові і культурні умови проживання у Прибалтиці, зокрема в містах, були набагато кращі, як у провінційних російських та українських містах, жорстоко знищених війною. Призначені до переїзду українці їхали на нові місця тим радше, що за умов принаймні 40-их років вони входили у Прибалтиці в категорію надійних (порівняно із запідозреними балтійськими народами), упривілейованих мешканців. У Литві, Латвії та Естонії, тобто в країнах, у яких до 1939 року з українців перебували лише одиниці, налічувалось у 1970 році коло 107 тисяч українців (таких, що під час перепису самі себе заявили українцями; до них треба б додати значне число таких, які встигли вже проміняти свою національність на російську, чи пак "общесоюзну").

6. Ці дані приведені в праці *Естетсвенное движение населения СССР в 1926 году*, (Москва, 1929), том 1, вып. 2; цікаво відмітити, що відомий український статистичний довідник *Україна — 1926* (Харків, 1926), таблиця 5 — Попередні підсумки природного руху населення в 1925 році (за відомостями одержаними в ЦСУ до 20 червня 1926) не приводить даних про мішані подружжя.

Якже ж ці українці ведуть себе на нових теплих місцях? Отже, неначе виконуючи мрію (чи доручення?) Москви, всі вони почали поголовно женитися з чужинками, але не балтійками, а росіянками, яких теж якби за пляном навезли в Прибалтику. Наприклад, у Латвії в 1960-1964 роках, тобто за порівняної лібералізації післясталінського періоду, лише 9.1% українців женилося з латвійками та аж 59.0% із росіянками, а взагалі на кожних 100 одружень українців у Латвії 77 припадало на подружжя з неукраїнками.⁷ Якось не прийшло їм на думку привезти собі дружину з рідних земель, або принаймні поїхати пізніше в рідні сторони та взяти собі свою дівчину! У містах Прибалтики ситуація ще більш несприятлива — українці перевищують усі інші національності у своїй наполегливості одружуватися якраз із росіянками. У 1960-1968 роках на кожних прибулих 100 українців одружувалося з росіянками в Ризі 66, у Вільні 63, в Талліні аж 76.⁸

Наші еміграційні дослідники, розглядаючи питання русифікації, неточно й суб'єктивно приводять приклади денационалізації українського елемента лише на Вороніжчині, Курщині чи на Кубані, а також інколи в азійських районах, і так собі пояснюють факт різкого зменшення числа "відвертих" українців у СРСР поза межами України, звалюють вину тільки на насильницькі заходи Москви. Коли бути об'єктивним, то насамперед слід завжди зазначити, що український елемент у згаданих районах живе там уже від багатьох генерацій і, буди довгі десятиріччя в чужому оточенні й не маючи міцного свіжого поповнення,⁹ мусить упродовж такого довгого часу затратити чіткість свого первинного національного обличчя. Проте, цей фактор не має, очевидно, впливу у свіжих поселеннях українців, таких саме, як у Прибалтиці. А тому уважна аналіза "асиміляції" нових переселенців у таких районах є для ситуації куди більш ілюстративна і становить

7. А. И. Холмогорова, *Интернациональные черты советских наций* (Москва, 1970), стор. 86-92.

8. Л. Н. Терентьева, "Определение своей национальной принадлежности подростками в национально-смешанных семьях, *Советская этнография*, но. 3, 1969.

9. Чи не тому, мабуть, усі нові хвилі переселення українців у СРСР були спрямовані не в старі традиційні наші колонії (Зелений Клин, Поволжжя, степ Бараба), а в зовсім нові, як от Прибалтика, східній Сибір, чи як недавно виявилось, в далеку Кіровську область, тобто в суцільно російське оточення. У Кіровській області налічувалось у 1969 році коло 16 тисяч українців. Що більше, в таких кліматично жорстоких районах далекої півночі, як у Комі АРСР було в 1970 році 10 169 чисто українських родин (тобто батько й мати українці, про мішані подружжя вже не згадуємо). У

куди кращу базу для прогнозів на близьке майбутнє. Обставина, що для переселення з України в Прибалтику відбирали політично надійний, вірнорежимний елемент, пояснює до деякої міри феномен, так би сказати, його безхребетності і в площині подружжя. Від партійних висуванців, у тому здебільша міських, було б найвним багато чекати. На жаль, ми маємо докази, що не багато кращими виявилися переселенці з сіл, до того ж переселенці з навіть міцно національно свідомих західніх областей. Так ми знаємо, що в 50-их роках (а також 60-их) проводили на Гуцульщині широкий набір сезонних робітників на лісові роботи в Карельську і Комі АРСР. Нещодавно опубліковано дані, згідно з якими 45-50% робітників лісової промисловости цих районів входили в 50-их роках в етнічно мішані подружжя. Яка точна кількість гуцулів у цьому процесі, встановити не легко, але, взявши на увагу їх масовий набір, вона мусить бути доволі висока.¹⁰

Такі приклади показують, що етнічна етика післявоєнних українських переселенців не стоїть високо. У протигагу такому явищу можна вказати на *давні* українські поселення в далекому Приморському краю (Амур, Зелений Клин), де ще і в 1970 році, тобто коло сто років після переселення, 36.7% українців уважали своєю рідною мовою українську! Взагалі ж, сільські переселенці із корінно українських земель виявляють куди більшу етнічну стійкість, як партійні висуванці з міст, чи навіть сіл; для контрасту згадаємо, що, наприклад, молдавани, які живуть на території України, деякі вже давно, визнають своєю рідною мовою молдавську в 92.9%, а отже ніяк не українізувались навіть під мовним оглядом. Спроможність українців асимілювати інші національності є, мабуть, мітом. Ми маємо ряд відокремлених яскравих випадків, але масовости такого явища немає, а просто надзвичайно рідкісною, прямо не існуючою є асиміляція росіян в Україні.

Хитку поведінку мужчин-українців у ділянці подруж спостері-

Якутській АРСР було 2 240 чисто українських родин, на далекій Чукотці аж 1 380 родин. Усе це українські сім'ї депортовані в ці райони в післявоєнних роках. Неодружених українських переселенців було куди більше, наприклад, на Чукотці всіх українців налічувалося 19 355 чоловік. Це вибрані, окремі дані, загальну ж картину місця проживання депортованих українців у віддалених районах СРСР (докладніше РСФСР) дає шостий том *Итогов всесоюзной переписи населения 1970 года.* (Москва, 1973), 645 стор.

10. У нас не досліджено ніяк денационалізації лемків, вивезених у західні, недавно німецькі, а з 1945 року прилучені до Польщі, райони Прибалтики. Наші науковці з Польщі, що інколи перебувають на студіях у США, до того ж і в українських осередках (напр., у Гарварді) мають тут вдячне поле для праці.

гаємо в усіх районах СРСР. Коли одруження з росіянками є досить незрозумілими в *близьких* до України районах Прибалтики, Карелії, Кавказу, Курщини, то мішані подружжя в далеких областях, наприклад, осередньої Азії, чи Закавказзя, мають все таки деяку основу. Але тут спостерігаємо знову черговий вияв нестійкості українців. Замість женитися там із узбечками, киргизками чи туркменками, вони, як запаморочені, вишукують собі в першу чергу росіянок. Такі дані маємо, наприклад, із недавніх досліджень в Ташкенті та Махачкалі й Орджонікідзе.¹¹ Так в Орджонікідзе на всі мішані подружжя в районі, подружжя українців із росіянками становили 14.2%, а в поблизькому Черкеську аж 30.6%. А треба мати на увазі, що українські чоловіки становили в 1970 році в цих містах лише біля 3 до 4% всього чоловічого населення — факт, який ще більше показує "ентузіазм" наших мужчин до шлюбів якраз із росіянками.

В оборону національної гордості українців треба сказати, що поведінка дівчат-українок є набагато більш свідома та стійка. Відсоток українок, що одружуються з чужинцями, багато менший (приблизно наполовину) за подружжя українців із чужинками, навіть в далеких від України областях СРСР. Помітно нерадо входять українки в подружжя з росіянами. Так серед мішаних подруж у Черкеську, в якому на 100 подруж 30.6 належало до подруж українців з росіянками, лише 13.4% становили подружжя українок із росіянами. Також у Махачкалі, де подружжя українців із росіянками становили 13.6% усіх мішаних подруж (див. вище), подружжя українок з росіянами становили 7.2%.

Ми обговорюємо тут поведінку українців поза межами УРСР, бо це вона скоротила катастрофічно кількість "статистичних" українців у РСФСР чи інших республіках СРСР. Поведінка українців в Україні вимагає окремих студій. Можемо лише загально завважити, що стан для нас швидко гіршає. Під час

11. Так узбецький дослідник К. Ханазаров підкреслює: "Относительно сильно распространены браки русских с другими некоренными этническими группами, особенно украинцами..." [К. Х. Ханазаров, "Межнациональные браки—одна из прогрессивных тенденций сближения социалистических наций", *Общественные науки в Узбекистане*, но 10, 1964]. Численні дані є також у Ю. А. Евсигнеева, "Национально-смешанные браки в Махачкале", *Советская этнография*, но. 4, 1971. З другого боку, українська дружба з азійськими народами в їхніх країнах вийшла б нам на добро і в площині опору русифікації. Для нас може служити прикладом що відсоток узбеків, таджиків, туркменів і киргизів, що володіли російською мовою, не переступав і в 1977 році в середньому 15% (див. *Туркменская искра*, від 17 серпня 1977), що їм аж ніяк не перешкоджувало високо розвинути в себе науку й культуру.

перепису 1959 року мішаних подруж було на Україні по селах 5.8%, по містах 26.3%. За переписом 1970 року ці відсотки піднесли уже до 7.8% по селах, та 29.6% по містах.¹² Ця остання цифра є особливо важлива і промовиста, коли взяти під увагу, що кількість міського населення України зросла в 1939-1974 роках з 34% до 58% усього населення.

Щоб усвідомити собі руїницьку силу мішаних подруж в умовах СРСР, ми приведемо декілька цифр щодо того, як визначають себе (або як їх визначають) діти з мішаних подруж у СРСР. Демографи називають цей процес "нестабільним етнічним положенням другого покоління". Ми не будемо тут згадувати про причини цієї нестабільності (двомовність сім'ї, синкретична культура й т. п.), зупинимось лише на наслідках. Колись, за старою традицією, панувала т. зв. патролінія, тобто дружина приймала прізвище чоловіка, а діти йшли за його національністю. В новіших часах, за передумови, що культурний рівень одружених був рівний, сини йшли за національністю батька, проте дочки могли вибирати і національність матері. У СРСР після знищення, чи відмирання старих традицій, діти опинилися перед нелегкою дилемою, а насправді, і тут приведемо точно слова відомого радянського демографа В. Козлова: "... дети от браков русских женщин с мужчинами других национальностей в пределах РСФСР и особенно в городах, где преобладает русское население, чаще всего причисляют себя к русским".¹³ Іншими словами, коли українець одружується в СРСР з росіяночку, перспектива того, що його діти заявлять себе українцями, є мінімальна! Згаданий В. Козлов каже виразно: "... традиция отдавать предпочтение национальности отца отступает на второй план перед другими факторами, немаловажное место среды которых занимает "престижность" той или иной национальности в данной республике", и трохи далі: "... дети от браков русских с другими национальностями при получении паспорта чаще всего выбирают русскую национальность".

12. Це рекорд у СРСР, жодна інша республіка (за єдиним винятком Молдавії) не виказує такого високого відсотка. Відсоток 7.8% по селах України — це статистична середня по цілій Україні, що ніяк не віддзеркалює трагічного стану, наприклад, на Лівобережжі. В деяких сільських районах східних областей України відсоток лише українсько-російських мішаних подруж виріс до 20% всіх подруж (напр., Путивльський район), а навіть до 40% (в середньому, села Кардашівського та Стрельниківського районів), див. Л. Н. Чижикова, "Об этнических процессах в восточных районах Украины", *Советская этнография*, no. 1 1968.

13. В. И. Козлов, *Национальности СССР*, (Москва, 1975), стор. 230.

Питання "престижу" однієї нації над другою є тут дуже симптоматичне, а для РСФСР, чи навіть інших республік, упривілейоване становище росіян, чи пак їх "престиж", за сьогоднішні пануючі умови у СРСР є зовсім ясне. Це приводить до того, що ось у Казахстані діти з, наприклад, українсько-казахського подружжя при одержанні паспортів не хочуть себе заявити ні українцями (це ж не приносить жодної видимої користі), ні казахами (бо "престиж" цієї нації в радянській ієрархії народностей невеликий), а якраз заявляють себе росіянами. Щоправда, паспортна система в СРСР дає дітям першество вибору національності батька (або матері), але на практиці більшість молодих людей у випадку "непопулярності", ми б сказали, некон'юнктурності, роду своїх батьків (наприклад, подружжя татарина з білорускою і т. п.) за всяку ціну намагаються пролізти в категорію "русских".¹⁴

У випадку українсько-російських подруж, хоч шанси вибору національності повинні б бути в дітей однакові, вибір російської національності став на ділі панівним; наприклад, у містах Прибалтики діти з таких подруж заявляли себе росіянами у Вільні в 64%, в Талліні в 66%, а в Ризі аж у 75%. Іншими словами, вже в другому поколінні мішани українсько-російських подруж у Прибалтиці ми втрачаємо коло 70% свого етнічного потенціалу. Стан у Прикавказзі ще гірший: діти з подруж українців із росіянками в Махачкалі заявляли себе при паспортизації в 76% росіянами, в Орджонікідзе у 81%, в Черкеську навіть у 88%; тобто при українському пні залишалось ледве 20% покоління з таких подруж. Цікаво тут буде підкреслити, що інші національності багатостійкіші в мішаних подружжях, ніж українці. Наприклад, у тому ж Черкеську діти з черкесько-російських подруж вибирали при досягненні повноліття російську національність лише в 37.5%, в Орджонікідзе діти з осетино-російських подруж заявляли себе росіянами лише в 17%, а в цілих 83% ішли за осетинською національністю все одно чи батька, чи матері. У світлі таких фактів повністю обґрунтованими виявляються закиди представників інших народів СРСР, спрямовані на нашу адресу, що в процесі русифікації якраз українці, в тому насамперед чоловіки, є дуже хитким, щоб не сказати "безхребетним", елементом. Коли закордонні відвідувачі сьогоднішньої України починали

14. Треба сказати, що масовість таких явищ, хоч офіційно толерована, а навіть фаворизована владою, зустрілась також із невдоволенням і критикою з боку деяких російських кіл, див., наприклад, статтю Л. І. Максимова "Как быть с национальностью Андрейки?", *Литературная газета* від 15 серпня 1973.

висловлювати своє обурення з причини поступу русифікації, зустрічались дедалі частіше, особливо в останніх роках якраз із таким самим обуренням з боку, наприклад, грузинів, вірменів, а навіть, в окремих випадках, самих росіян. І справді, коли порівняти дані з УРСР, (які ми вже приводили вище) з даними, наприклад, з Вірменії, тоді бачимо, що з поведінкою українців тут не все гаразд. Як би ми не крутили, як би ми не виправдувалися, як не нарікали б на тиск режиму, факт залишається фактом, що мішані подружжя в містах України становили в 1970 році аж 29.6%, а у Вірменії лише 4.5%. Приклад Вірменії дуже відповідний і показовий ще й тому, що, не зважаючи на свою невелику територію, Вірменія є сьогодні індустріалізованою та урбанізованою країною, її наукові й дослідні установи є важливими і дуже продуктивними, а самі вірмени відіграють в СРСР третю після росіян і українців роль.¹⁵

Неглибокі і несолідні наші еміграційні статті здебільша лише реєструють голі втрати українського етносу в СРСР.¹⁶ Вину за ці втрати скидаємо на чинники окупаційної влади в УРСР. А тим часом русифікація українців (так і треба писати, а не русифікація України) проходить довгі десятиріччя, як ми показали на прикладах Прибалтики чи північного Прикавказзя, чи загально навіть українських міст, досягла особливої наснаги якраз ще за часів Кириченків, Хрущових, Шепестів! Це бо ще в *періоді 1928-1953 років*, ми з *безприкладною* в історії націй швидкістю втратили

15. Погляд, що українці нібито "правлять" в СРСР на спілку з росіянами, зустрічається доволі часто в статтях деяких, найчастіше лівих західніх радянознавців. Що причетними тут є теж вірмени — думка трохи нова, її найновіший вислід знаходимо, наприклад, у французькому проґресивістичному журналі *L'Express*, No. 1365, від 3 вересня 1977.

16. Ми маємо тут на увазі насамперед стандартні статті в еміграційній пресі. Поряд із цим появилось теж декілька дуже цінних наукових праць, присвячених більш або менш безпосередньо проблематиці мішаних подруж в Україні. Для прикладу слід згадати працю Ярослава Білінського "Assimilation and Ethnic Assertiveness Among Ukrainians of the Soviet Union [у книзі: *Ethnic Minorities in the Soviet Union*, (New York: Praeger, 1968), pp. 147-184].

Із задоволенням можемо відмітити праці на цю тему пера і чужинецьких дослідників, як от Rein Taagepera; "National Differences within Soviet Demographic Trends, *Soviet Studies*, Vol. XX, No. 4, April 1969, стор. 478-488. Зацікавлення американських дослідників питанням міжетнічної інтеграції в СРСР посилилось в останніх роках. Наприклад, нещодавній семінар Колумбійського університету в Нью-Йорку з проблематики національностей СРСР включав якраз таку тему — Wesley Fisher: "The Blending Soviet Population? The Where and Why of Ethnic Intermarriage in the USSR". (1 листопада 1977 року).

2,837.000 українців на північному Прикавказзі (Кубань, Донські області) та 1,372.000 українців на Вороніжчині та Курщині. Ці колосальні втрати виявив ще перепис 1959 року, а від того часу минає от уже два десятиріччя! Повернути стан з-перед 1930 року неможливо, для нас стає куди важливішим прослідкувати явища денаціоналізації на *теперішньому* етапі і спробувати накреслити прогнозу, скажім, на наступне чвертьстоліття. Ця прогноза майже певно вийде для нас дуже чорною, невідрадною, але відганяти від себе штучно примару майбутнього нам нічого не дасть, як і не допоможе багато критикувати Щербицького, Білодіда, Маланчука чи ще там кого, хоч, безумовно, це вони якраз винні в тому, що постава національної "безразлічності" стає якби офіційно висвяченою гарантією радянської благонадійності. Але рекомендацій одружуватися з росіянками, чи поторати кон'юнктурній "російськості" дітей із мішаних подруж вони такі не дають українцям-чиновникам чи партійним висуванцям, а вже ніяк не впливають на національну етику¹⁷ українців, що проживають в СРСР, поза кордонами УРСР. Тут справді просто погано з національною свідомістю, на жаль, в першу чергу нашої інтелігенції, а зокрема мужчин. При цій нагоді слід звернути увагу на те, що поняття інтелігенції в СРСР є дещо відмінним від клясичного розуміння, до якого ми привикли. Річ у тому, що сучасний прошарок інтелігенції складається власне з трьох підгруп: а. інтелігенції сектора адміністрації і управління (урядовці середнього та вищого рівня), б. виробничо-професійної інтелігенції (інженери, економісти та інші т. зв. вільні професії), в. *творчої* інтелігенції. Коли ми говоримо про інтелігенцію (напр., про дисидентів у СРСР), ми найчастіше маємо на думці тільки представників творчої інтелігенції (вчені, письменники, мистці і т. п.) і забуваємо, що вони становлять ледве не цілих 20% категорії мешканців України, які в радянській статистиці підходять під категорію терміну "інтелігенція". Решта — це в загальному професіонали, керівний апарат господарських установ та підприємств, державна адміністрація, вищий партійний апарат, а навіть старшини армії чи КГБ. Закид щодо доволі низької етнічної свідомості стосується якраз насамперед отих 85% більшості української інтелігенції в СРСР.

Соціологам повинно бути цікаво прослідити, чому якраз цю групу інтелігенції так легко можуть "купити" подвижники ідеї

17. Цей термін видається нам ще найбільш лагідним і відповідним; у соціологічній літературі вживають інколи дещо міцнішої відміни цього терміну, а саме — національний егоцентризм, який, *nota bene*, все ще є відмінним і *далеким* від поняття націоналізму.

"нової нації" — конгломерату людей різного національного і культурного походження? Феноменологію цього явища можна, до речі, вивчати не лише в СРСР, але також, наприклад, у рядах еміграційної спільноти в США. Льозунги пишномовного й тепер широко рекомендованого інтернаціоналізму, міжнародних спілкувань, дружби народів, ліберального і "широкого" світогляду (також у сфері особистого та інтимного життя) звучать дуже принадно, гуманно, поступово. На превеликий жаль, з правдивим гуманізмом вони навіть концепційно майже нічого спільного не мають, а в щоденній практиці становлять лише ширму для процесу асиміляції, який в умовах сучасного СРСР є тотожний із процесом денационалізації, русифікації.¹⁸

18. Автор підкреслив у своїй аналізі передусім питання національної етики молодих людей, що вступають у подружні зв'язки. Проте автор свідомий того, що крім фактора національної етики відіграють тут значну роль також інші немаловажні фактори, як от ріст урбанізації, рівень освіти молодих, сукупність або розпорошеність національних "вкраплень" на чужій території, і далі навіть фізична можливість знайти подругу тієї самої національності. У зв'язку з змінами післявоєнного часу в СРСР згадані фактори мають дедалі міцніший вплив на поведінку людини. Проте, немає сумніву, що як ці фактори, так і зміни в суспільстві, які їх викликали є некорисними, а навіть загрозливими для процесу збереження нашої національної самобутності.

У ТРИКУТНИКУ: ПОЛЬЩА — УКРАЇНА — РОСІЯ

Михайло Добрянський

Моя тема: трикутник Польща-Україна-Росія. Іншими словами, співзалежність долі цих трьох народів. Не можна поминути Білорусії, бо в цьому зв'язку її доля майже така, як України. Моїм землякам я говорив і сьогодні повторюю: політичний союз українського народу з польським є передумовою для того, щоб Україна могла визволитися від російського імперіялізму; і — визволившись, утримати свою незалежність і свою державу. До такого висновку я дійшов, вивчивши стосунки українсько-польські і українсько-російські.

Влодзімеж Бончковський, редактор *Бюлетеня польсько-українського*, назвав одну з своїх, завжди знаменитих, статей: "Ми не є українофілами". Але добро і честь Польщі, казав він, велить нам обстоювати вільну й незалежну Україну; така була головна думка цієї статті. В цьому стилі я кажу: я не є польонофілом, я з української державної рації проповідую конечність приязні та співпраці з польським народом.

Польща-Україна-Росія. У цьому трикутнику розвивається історія Східної Європи від 15 сторіччя до наших днів. Гра сил у цьому трикутнику — це лекція історії, дуже повчальна для польсько-українських стосунків. Бо існує причиновий зв'язок між взаєминами польсько-українськими. У цьому комплексі міжнаціональних стосунків найважливіше явище ось таке: насиллення й активізація русофільських течій в українському суспільстві є безпосереднім наслідком експансії Польщі на Русь; це реакція на польонізаційну політику супроти Руси-України. Інакше кажучи,

*Михайло Добрянський — колишній головний редактор українського відділу радіостанції "Свобода" у Мюнхені, тепер живе в Лондоні. Він є автором низки статей на українсько-російські і українсько-польські теми, зокрема есеїв "Українсько-польські стосунки в Галичині в першій половині 19 сторіччя", що були друквані в *Українському самостійнику* в 1968 році.

Стаття друквана тут це доповідь виголошена автором на зібранні Українсько-польського товариства в Лондоні 4 червня 1977 року з нагоди десятиріччя цього товариства. — *Редакція*.

історія доводить, що українське русофільство має українську матір і польського батька.

Сьогодні немає місця на те, щоб історичними фактами обґрунтувати це твердження. Але не хочу, щоб ця думка зависла без підстави в повітрі; тому принаймні назву найважливіші факти.

Отож, вернімось до 15 сторіччя. У другій половині сторіччя боротьба двох сил, руської і польської, у Великому Князівстві Литовському вже вирішена: перемогла сторона польська. Польська експансія — її підтримує окатоличена частина Литви, — на Русь не знає жодних скрупулів і не визнає ніяких меж. Услідження руського чинника унаочнює знищення Київського князівства. Після смерти князя Семена Опельковича король Казімір робить з Києва свою провінцію і призначає литвина-римокатолика своїм воєводою в Києві. Це був ляпас для Руси, образа всього руського народу. "Для киян це було дуже прикре та гірке", — записує давній польський історик, Ян Длугош, і додає: кияни сказали, що перед воєводою голови не схилять, і двічі замикали брами міста від нього; поступилися тоді щойно, коли король вислав проти них своє військо.

Який наслідок польського натиску на Русь у кінці 15 сторіччя? Москва бере на себе роль оборонця гнобленої релігії православної і придушеного народу руського. Кільканадцять руських князів і ще більше бояр (українських і білоруських) переходять на бік "государя всієї Руси". За станом року 1500 Москва дістає 319 міст і 70 областей — величезний приріст сили й престижу московського царя. Цей процес повторюється кільканадцять років пізніше. Маю на думці смутну історію помилок супроти князя Михайла Глинського. Особливо цікава постать на тлі Східної Європи цього часу, але не можу входити в подробиці. Лідер руського табору, програвши справу з польсько-литовською спілкою, перейшов до великого князя московського і потягнув за собою ряд своїх однодумців. Афера Глинського вирішально допомогла Москві здобути гегемонію в руському світі.

Далеко в минуле я сягнув. А зробив це, бо переконаний у наступному: без пізнання тієї минувшини суспільство наше, а також ваше не зможуть укласти взаємних стосунків так, щоб з цього мали користь наші народи, а не (як було досі) російський імперіялізм. Така моя відповідь на поради, що їх часто чую: залишімо минуле, а глядімо в майбутнє.

Приходжу до козацької доби. Коли Річ Посполита жила в згоді з козаками, під Хотином спільно з ними розбила велику потугу турецького султана, що загрожував Польщі загибеллю. А королевич (пізніший король Володислав IV) разом з Конашевичем-Сагайдачним перемаршував через половину Московського царства. Римський папа дораджував польському королеві: дай

зброю запорозьким козакам, нехай ідуть на татар і "дикі поля" освоюють; і, що здобудуть, хай там свою державу мають. Король, може б, і погодився, але "короленята" ніколи. Запорожці вирядили послів до Варшави на сойм. Говорили послі: ми ж піддані Й. К. Милости, нам належать певні права, адже ми — частина тіла Речі Посполитої. Відповіли їм на соймі: так, так, ви частина тіла, як волосся і пазурі; як вони забагато виростають, треба їх стинати. Послі склали звіт на козацькій раді. Зірвалася така буря, що послів зарубали шаблями. Русофільська партія лиш на те й чекала. Залунало гасло: під високу руку царя східнього, ідемо до царя православного! І справді, тисячами і десятками тисяч тягнули українські козаки з родинами на возах і худобою поруч, тягнули під "високу руку" царя. Так ішло впродовж половини 17 сторіччя.

Вершковий пункт цього руху — Переяслав: перехід гетьмана Богдана Хмельницького під зверхність московського царя (1654). Гетьман не хотів іти до царя. "Very reluctantly" (дуже нерадо), пише *Британська енциклопедія*, прийняв Хмельницький протекторат Москви. Те саме твердить Міхал Бобжинський. А треба нагадати: перша думка шукати допомоги в Москві з'явилась у голові Хмельницького в реакції на програв під Берестечком. І гетьман доручив своєму канцлерові Виговському розпочати заходи в Москві.

Після Хмельницького гетьман Іван Виговський і його канцлер Юрій Немирич, побачивши, що дає Москва козацькій державі, повертають до союзу з Польщею. Немирич випрацьовує концепцію Великого Князівства Руського в триєдиній Речі Посполитій з трьома рівноправними народами (Гадяцька концепція).

Пише Станіслав Кот у книжці про Юрія Немирича: "Ця концепція — якби вона могла втриматися, була би змінила долю Східньої Європи, стримуючи експансію Росії як у напрямі Чорного, так і Балтицького моря. Не доходячи до Дніпра, Росія ніколи не досягнула б Висли. Концепція Гадяцької угоди, започаткована серед різанини й ненависти, була перемогою ідеї польсько-українського братерства... і зв'язку з культурою Заходу. А знищила її Москва".

Станіслава Кота треба доповнити. Були дві Гадяцькі концепції: одна, автором якої був Юрій Немирич, і друга, "змодерована", як її називає Вячеслав Липинський, обкраяна у Варшаві. "Ти мені смерть приносиш", сказав Виговський послові Речі Посполитої, який прийшов до гетьмана, щоб апробував варшавську версію угоди. Дійсно, "це були пророчі слова", зауважує Липинський. Під тиском політичної ситуації, яку поляки вирішили використати безоглядно, українська сторона капітулювала у Варшаві. Гетьман

України і сенатор Речі Посполитої Виговський був розстріляний офіцерами Стефана Чарнецького; Немирич замордований агентами царя. На "змодеруванні" Гадяцької концепції виграла не Польща, а Москва.

І ще один епізод з козацької України. Гетьман Петро Дорошенко, мені особисто найсимпатичніша постать серед українських гетьманів: великий патріот, перший організатор нової державної машини української. Поринувши в затяжну боротьбу за збереження української держави, Дорошенко посилено прагнув миру й союзу з Польщею. З цього погляду особливо цікаве його листування з королем.

Не буде Річ Посполита ні з кого мати користи ліпшої, ніж від нас. Проти кожного спільного ворога мала б нас — доброзичливих та допомогти готових, — писав Дорошенко королеві. І бажав польському королеві український гетьман: "Щоб за щасливого панування В. К. Милости відновилися колишні завзяття й хоробрість народу нашого у щасливих рейсах морських і походах польних, щоб груди наші стали заборолом для вітчизняних кордонів і щоб краї королівства польського втішались миром, так дуже бажаним". Коли ці оферти залишалися без відгомону, а уряд Речі Посполитої відповідав погрозами, Дорошенко скаржився королеві: "Скажи, Милостивий Королю, невже покірну голову меч б'є? А заки до остаточного прийде, ще раз благаю милостивої ласки В. К. Милости, щоб Ти, як найвищий суддя бажаного миру, поробив заходи назустріч нашим суплікам".

Нічого з того не вийшло. Від уряду Речі Посполитої коронний маршал Ян Собеський вислав на Україну агентів з золотом. Купили двох бунтівників проти гетьмана. А результат: Петро Дорошенко віддав булаву гетьманові України за Дніпром, яка вже була в залежності від Москви. І закінчив у царській неволі.

А ось Галичина другої половини 19 сторіччя — мініатюрне продовження давньої історії у трикутнику польсько-українсько-російському. Цісарська конституція 1861 року дала Галичині автономію і сойм, а польській шляхті перевагу в соймі над українською стороною в стосунку 3:1, кілька років пізніше 10:1. І того самого 1861 року почала виходити у Львові газета *Слово*, русофільського напрямку. І газета ця (зі своїми підголосками) півсторіччя пропагувала політичне русофільство серед галицьких українців. П'ять років пізніше польська шляхта визнала династію Габсбургів — відома декларація: "При тобі, Пане, стоїмо і стояти бажаємо..." І за це дістала повну владу в Галичині (державу в державі). У відповідь на це газета *Слово* проголосила єдність галицьких русинів з народом російським; єдність не лише політичну, але й національну: "Ми не русини 1848 року, ми справжні росіяни". Режим польської шляхти в Галичині всілякими

способами підтримував русофільський табір — у фальшивому переконанні, що українство грізніше для польського народу, ніж Росія. Русофільство, під опікунчими крилами галицької шляхти й ендеції, так розпаношилося, що з цього постала поважна проблема для віденського уряду. Міхал Бобжинський був іменованим цісарським намісником Галичини. Він допровадив до польсько-української угоди. Але ендеція її зірвала, і 1913 року Бобжинський відійшов. П'ять років пізніше вибухнула польсько-українська війна. Що прийшло пізніше — всім відоме.

Навіщо він розповідає нам це все? Хтось серед вас міг так подумати. Зараз скажу. Моя відповідь полякам: щоб це ніколи більше не повторилося. Щоб поляки сьогодні пам'ятали, що визначний історик, Валеріян Калінка, сказав сто років тому: "Як довго Русь тримала з Польщею, так довго Москва була безсила супроти Речі Посполитої". А моїм землякам скажу: говорю це на те, щоб ми легше усвідомили собі, як багато змінилося в поляків від останньої війни; змінилося на ліпше в стосунку до українців. Сучасна польська політична думка великими кроками йде у напрямі позитивного визнання національних прагнень українського народу. Перший раз від сторіч спостерігаємо таке явище. Але не тільки від поляків, також від нас залежить, чи далі йтиме ця еволюція, а чи десь застряне.

Наведу приклад, як можна з нашого боку гальмувати цей процес. Недалеко звідси друкують українську газету, яка недавно писала: "... не тільки поляки на еміграції, але також поляки у краю готуються до відібрання українських західніх земель і поновного їх приєднання до складу Польщі... Одним з найбільш загрозливих наших побічних фронтів є поляки..."

У Варшаві 30 років тому вийшла книжка Александра Бохенського *Історія глупоти в Польщі*. Якби хтось захотів написати історію політичної глупоти в нас (така книжка була б дуже потрібна), він напевно не поминув би автора тієї статті. Політична глупота, перевага ресантиментів над розумом, шовінізм, що веде до засліплення, — все це великі вороги й велика небезпека для добрих стосунків польсько-українських. Коли цитую приклад український, не закриваю очей на те, що подібні явища є теж і по польському боці. Зокрема прикро вражають у ставленні до українців відрижки старої шляхетської бути, що їх подибуємо в деяких виступах на українські теми.

Що стосується еволюції поглядів на українське питання у польському суспільстві, сьогодні можемо наводити довгий ряд фактів на те, що зовсім не є так, як пише той автор. Але мушу обмежитися найважливішим.

Присутній тут Казімеж Трембіцький послідовно виступає в польській пресі проти польського імперіялізму щодо української

землі. Стефан Корбонський, делегат польського (лондонського) уряду під час гітлерівської окупації, висловлюється за незалежність України: "Незалежна Україна була б природним союзником Польщі та інших народів Східньої Європи, загрожених російським імперіялізмом". Польська програма радіо *Вільна Європа* зробила велике зусилля в напрямі порозуміння польського народу з українським. "Польське стронніцтво людове" на з'їзді 1975 року проклямувало право на самовизначення народів Радянського Союзу. І заявило в українській справі: "Особливо істотне для майбутности Центрально-Східньої Європи є тісне порозуміння і політична співпраця польського народу з народами українським, білоруським і литовським". Паризька *Культура* не раз висловлювалася проти польських претенсій на Львів і Вільну. А Юліюш Мерошевський писав недавно: "У Східній Європі, якщо на цих просторах мають у майбутньому закріпитися не лише мир, але й свобода, немає місця на жоден імперіялізм, ні російський, ні польський".

Це з еміграції. А в Польщі: у роковини 17 вересня (річниця наїзду Червоної армії на польську державу) в соборі св. Яна у Варшаві минулого року, колишній капелян Армії крайової о. Ян Зея проголошує молитву за український народ і заявляє, що цей народ "має право жити в свободі й незалежності". Подія — велика своєю моральною силою і політичним розумом.

Далі доводиться згадати *Програму польського незалежницького порозуміння в краю*. Щодо української справи читаємо в програмі:

Народи український, білоруський, литовський і лотиський сьогодні не є незалежні; вони були включені до Радянського Союзу насильством; вони піддані режимові політичному, моральному, релігійному — куди гострішому, ніж наш. Супроти них провадять невпинну русифікаторську акцію... Висловлюємо палку солідарність і підтримку цим народам у їх прагненні визволитися від російського насильства... Не висуваємо територіяльних претенсій до наших східніх сусідів...

Українсько-польські стосунки, після багатьох сторіч непорозумінь, сьогодні — на великому історичному закруті до ліпшого. Ці стосунки, цитую з "незалежницької програми", були "не раз заколочувані надмірною експансивністю поляків". Як далі вони будуть розвиватися, від цього залежатиме доля наших братніх народів. Не для компліментів, а для ствердження дійсного стану наголошую на слові "братні народи". Бо в слов'янському світі стиль життя у поляків і наш, український, найбільше споріднені й один одному найближчі. Але від нашого порозуміння залежить іще більше: доля десяти народів Східньої

Європи, доля світу, що становить 300 мільйонів людей. Це не будь-що. І різні підпільні сили будуть намагатися торпедувати започатковані добрі стосунки польсько-українські.

Я далекий від романтичного захоплення на старошляхетську нуту: "Кохаймося!" Хочу дивитися тверезо і бачу, як дуже ще обтяжені наші взаємні стосунки. У цій свідомості я говорив речі неприємні, неювілейні, — і за це перепрошую господарів сьогоднішнього зібрання. Але, мені здавалося, я говорив речі потрібні.

Польський маршал Юзеф Пілсудський навчав своїх земляків: на закрутах історії вважайте на чужі агентури. Варто пам'ятати про це і вам і нам, зокрема коли йдеться про українсько-польські стосунки.

Солом'яний вогонь чи початок великого діла?

з ПРИВОДУ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ У ГАМІЛТОНІ

Богдан Осадчук

Щоб не було ніяких сумнівів: польсько-українська наукова конференція у Гамілтоні (20-22 жовтня 1977) була потрібна, корисна й мала успіх. Пишу так не тому, що, мовляв, учасникові не годиться писати інакше, ніж позитивно. Маючи критичний підхід до всякого роду інституційно-збюрократизованих офіційних академій, зборів, сходин, партій і т. д. і глибоко закорінену публіцистичну нехоть до якихнебудь компліментів, висловлююся так з надією, що читач сприйме моє твердження як спробу об'єктивної оцінки. При цьому не буду переказувати в деталях доповіді й повторювати те, що сказали доповідачі і дискусанти. Такі звіdomлення появились уже в поточній пресі. Тут ідеться про загальну оцінку цієї першої, як здається, зустрічі польських й українських учених. Думаю, що треба передусім ствердити, що доповідачі усі без винятку засвідчили знання фактів, критичний підхід не тільки до джерел та доступної їм інформації, але також суверенну й неемоційну та назагал об'єктивну дистанцію до всестороннього освітлення мунулого і сучасного у наших взаємних стосунках. А це значить дуже багато: поперше, що вже назрів час до спокійного розгляду цілості наших взаємовідносин, а подруге, що поляки й українці диспонують зараз за кордонами своїх республік достатнім потенціалом наукових сил, і то переважно середнього і молодшого покоління, які спроможні виконати завдання, поставлене перед ними об'єктивними факторами, які склались у обидвох партнерів на батьківщині, на що не можуть здобутися покищо наші колеги у Варшаві й Києві. Рівень доповідей і дискусій був такий, що обидвом групам не треба соромитися відсталості від мірила міжнародних конференцій на східньоєв-

Богдан Осадчук — журналіст і публіцист, що живе постійно в Німеччині. Він викладач найновішої історії Східньої Європи у Вільному університеті Західного Берліну, кореспондент швайцарської газети *Die Neue Zurcher Zeitung*, співробітник польського місячника *Культура*. На конференції у Гамілтоні, про яку йде мова у друкованій тут статті, Б. Осадчук був коментатором на сесії п. н. "Політичні проблеми". —*Редакція*

ропейські теми, не кажучи вже про глибшу, ніж звичайно буває на таких зустрічах, ерудицію і, очевидно, про вищу інтелектуальну вартість у порівнянні з подібними за назвою, але хворими на наукову неправду або пропагандивно-тенденційне викривлювання фактів й інтерпретацій і тому у величезній більшості мало придатних для історичної правди та сучасного розвитку подій конференціями, які вряди-годи відбуваються на несuverенній сарматсько-гайдамацькій низовині між Одрою і Дінцем.

Це все позитиви, які ставлять гамільтонську конференцію у ряд визначніших подій на фоні радше невідрадних стосунків між двома народами, що нерозривно зв'язані минулим і сучасним, здобутками і поразками, а передусім географічним положенням, культурою, цивілізацією й економікою і, як здається, новими, дуже конкретними національними інтересами.

Треба одначе у той пишній келих похвал налити також трохи гіркого полину. А це стосується насамперед надто великої чемности. Усі доповідачі і дискусанти, за малими винятками, поводитися занадто в рукавичках, дипломатично, щоб, не дай Боже, не дійшло до сварки. Може, така, як китайці називають один імператорський палац у Пекіні "велика гармонія", виправдана і тактом і делікатністю вчених, може, острахом, що гостріше ставлення спірних тем мунулого і теперішнього не вийшло б на здоров'я шойно початого діалогу, але у сумі це справило на мене і на одного несподіваного гостя з Польщі трохи дивне враження.

Надіймось, отже, панове товариші, як то говорили не зле наші ундівці перед війною у Західній Україні, що при наступних зустрічах будемо менше дипломатами, а більш критичними дослідниками усього того, що боліло і болить двом суспільствам по обидва боки Бугу і Сяну.

А у зв'язку з цим питання про дальшу черговість, про наслідство гамільтонської конференції. Омелян Пріцак з українського Гарварду поставив по-своєму справу руба. Запитав учасників на кінцевій закритій сесії більш-менш так: що ж буде з цього хорошого діла? Ще один відомий солом'яний вогонь чи перехід до якогось оформленого плану на майбутнє. Його підтримали і поляки й українці, але не обійшлося й без дуже своєрідного гурту скептиків, неохочих, малодухів.

На жаль, дискусія на цю тему не привела до вияснення складної ситуації, зокрема серед наших канадських приятелів. Тут виявилось, що ідея тривання наразилася на певні чисто егоїстично-групові інтереси науковців; також виявилось, що ті, хто знає важливість справи, не подбали заздалегідь, щоб створити спільний польсько-український фронт прихильників устійнення дальших зустрічей. Петро Потічний, що знову виявив організаторський хист, висунув компромісову пропозицію, щоб про майбутні конференції

домовитися на базі встановлених зв'язків. Ідея, з уваги на неможливість іншої розв'язки, може і не погана. Дає час на передумання нової, мабуть, конечно більш сконкретизованої програми на один, і то найбільш пекучий, етап польсько-українських стосунків. Треба тільки пильно дбати про те, щоб ми не опинились у ролі поплентачів дуже своерідних індивідуальних інтересів поодиноких одиниць і не втратили з ока цілості справи. Небезпека такого заниження проблеми польсько-українського діалогу до побічної супроти інших конференцій, які готуються на терені Німеччини у 1980 році, існує. Ідеться про продовження конференції, що спершу відбулась у місцевості Банф, у Канаді, перед кількома роками. Сама дата досить сприятлива, як і можливості приїзду українських науковців з Америки й Канади до Європи. Це тим більше, що приблизно у той самий час відбудеться світовий конгрес істориків у Букарешті. Але було б, мабуть, з різних причин краще віддалити чергову польсько-українську конференцію від пропонованого з'їзду науковців у Гарміш-Партенкірхені і влаштувати її, наприклад, у Парижі або Лондоні.

МУЖНІЙ ІСТОРИК

Юрій Криlach

У грудні 1977 року проминуло 90 років з дня народження Ольгерда Гурки (1887-1955), людини, прізвище якої було у довоєнній Польщі відоме всьому суспільству і не зникало зі сторінок преси. Це прізвище, звичайно, згадували у зв'язку з історичною концепцією, яку репрезентував польський письменник Генрік Сенкевіч в історичному романі *Вогнем і мечем*. І хоча серед дискусантів та авторів статей було тільки небагато прихильників Гурки, всі підкреслювали його велику дослідницьку сумлінність. Кожна стаття цього вченого відкривала щось нове, часто сенсаційне.

Головною прикметою Ольгерда Гурки, професора Львівського й Варшавського університетів і знавця історії Східної Європи 14-17 століть, була громадська мужність і принциповість у поглядах, в обороні яких він був готовий виступати проти всіх і вся, не виключаючи найвизначніших наукових авторитетів. Для висвітлення історичної правди він не завагався скидати з високих п'єдесталів загально визнані "національні святощі".

Восени 1933 року Гурка опублікував у літературно-суспільному тижневику *Піон* цикл статей на тему історичних подій на Україні в 1648-51 роках. У цих статтях він виступив з гострою критикою багатьох дотогочасних поглядів у польській літературі та історіографії на події, пов'язані з "бунтом Хмельницького". Гурка писав: "Пізнання тих часів і подій у польській науці, не зважаючи на збільшення кількості опублікованих історичних матеріалів, під впливом фантазії Кубалі і ненаукових тверджень Равіти Гавронського, пішло радше назад".

Гурка піддав зокрема критиці "історичні ескізи" Людвіка Кубалі, на які спирався Сенкевіч, опрацьовуючи свою історичну трилогію *Вогнем і мечем*.

Роздратовані несподіваним ударом, історики, псевдоісторики й публіцисти накинулися на Гурку як у пресі, так і в численних приватних листах з всілякими нападами й наклепами, мовляв, невіглас, не знає історії, зраджує польські національні інтереси. На голову історика сипалися громи людей ображених у національних почуттях з приводу "збещення національних святощів польського народу". Дехто навіть твердив злобно, що Гурка законспірований "гайдамака", бо поляк не міг би так насвітлювати цих подій.

*Юрій Криlach (псевдонім) є українським публіцистом. — Редакція

Відповідь Гурки була гідна і речева. Він зібрав усю свою "антисенкевічяну" і видав окремою книжкою, в якій відповів найголовнішим опонентам. Ця книжка появилася 1934 року в Варшаві п. н. *Вогнем і мечем й історична дійсність*. Взявши до розгляду загальновідомі до того часу історичні факти про Хмельниччину, Гурка доповнив їх багатьма невідомими або не зауваженими істориками документами та фактами і дійшов до протилежних висновків. Це мало не абияке значення, бо варто пригадати, що романи Сенкевіча впливали на польське суспільство того часу, не виключаючи й істориків. Вони, за словами тогочасного знавця козаччини Збігнева Вуйціка, повторювали за Сенкевічем всілякі нібито історичні події, а насправді витвори фантазії письменника. Не диво, що польське суспільство беззастережно сприймало сугестивні зображення "сенкевічівської України", яке підтверджували авторитетні історики. Аж тут раптом виступив історик, який заперечив утерті погляди і дав зовсім іншу оцінку історичних подій та постатей. Гурка, як жоден інший польський історик, вияснив, що безкритичне звеличення історичних концепцій Сенкевіча приносить велику шкоду польському народові. "*Вогнем і мечем*, — писав він, — це твір наскрізь непедагогічний, хоча безсумнівно був свого часу регенеративною поживою для найкращих сторін польської душі".

Головна небезпека крилася в тому, що за ці концепції хапалися люди, які, наслідуючи несвідомо "носіїв культури" з німецької Гакати, правили про "історичну місію польського народу на Сході Європи". Якраз тому Гурка вважав за свій обов'язок, обов'язок поляка-патріота, не применшуючи значення Сенкевіча як видатного письменника, довести, що зображення подій та осіб у романі *Вогнем і мечем* має небагато спільного з історичною правдою.

"Всі знають про битву під Махнівкою, якої властиво не було, — писав Гурка, — а мало хто знає про страшну битву під Монтвами, п'ятикратно кривавішу від битви під Берестечком (3873 польських вбитих, а 700 вбитих під Берестечком)". В іншому місці Гурка спростовує, що полковник Кричевський, якого Сенкевіч "посадив на кіл" узимку 1648 року, насправді згинув у бою щойно в серпні 1649 року під Лоевом, обороняючи доступ до Києва, коли Хмельницький стояв під Збаражем. Подібних прикладів можна навести багато.

Гурка особливо гостро виступав проти ідеалізації Яреми Вишневецького, найлютішого ворога козаччини. Сенкевіч дуже вивищував Вишневецького коштом інших державних діячів, таких, як Кисіль, Оссолінський, Фірлей. Гурка довів, що князь Ярема не може правити за польського національного героя, оскільки його роля в повстанні Хмельницького була просто шкідлива для польських державних інтересів. На підтвердження цього Гурка подає такі факти: під Корсунем Ярема з егоїстичних мотивів не дав допомоги

польській армії, яка в цій битві зазнала нищівної поразки; він був одним з перших, хто втік з поля бою під Пилявцями: гроші, зібрані львівськими міщанами на зміцнення оборони міста перед козаками, Ярема самовільно призначив на озброєння свого приватного війська, з яким відступив на захід, залишаючи Львів напризволяще; у висліді нездисциплінованої поведінки князя під Берестечком, де він не виконав наказу короля обійти козаків з тилу, польській армії не пощастило знищити основного ядра козацьких військ; жорстока поведінка князя Яреми з українськими селянами була радше на руку Хмельницькому, бо завдяки тому його війська поповнювалися тисячами селян-повстанців, жадібних відплати.

Про безславний кінець Яреми Гурка писав: "Помер Ярема під час дальшого походу на Україну, об'ївшись огірками, що при його великому затовщенні було для нього смертельне, як підтвердив розтин".

І навіть коли висунути б застереження до деяких висновків Гурки, то його образ Яреми Вишневецького набагато ближчий до правди, ніж образ, змальований Сенкевічем. Це підтверджують дослідження також сучасних польських істориків.

Гурка заперечив твердження Сенкевіча, що перемоги Хмельницького були можливі тільки завдяки чисельній перевазі козацько-татарських військ. Він обрахував, що під Збаржем український гетьман мав під своєю булавою не півмільйона (як цього хоче автор *Вогнем і мечем*), а максимум 40 тисяч війська: під Корсунем було тільки 12 тисяч козаків, під Берестечком 60 тисяч, а Сенкевіч подав у десять разів більші числа. Отже, не чисельна перевага, а передусім велика боєздатність козацтва і блискучий талант полководця Хмельницького були вирішальними факторами в перемогах над польськими арміями. Очевидно, що внутрішня анархія в тодішній Речі Посполитій сприяла визвольній боротьбі українських народних мас.

Де двоє б'ються, там третій користає. Вказуючи недвозначно на Москву, як на того третього, який зумів спритно використати українсько-польський антагонізм, Гурка писав: "Війна в 1648-49 роках була не тільки братовбивчою, не тільки недоцільною, але, не зважаючи на зусилля видатних людей того часу, просто шкідливою для обидвох сторін".

Час довів правдивість цих слів. Адже між трагічними датами в історії України: 1764 — кінець гетьманщини, і 1775 — знищення Запорізької Січі, є трагічна дата історії Польщі: 1772 — перший поділ Польщі між Пруссією, Австрією й Росією, що означало початок кінця польської держави. Після козацьких воєн Польща поступово переставала відігравати роль на Сході Європи.

У бік своїх численних противників та опонентів Гурка сказав та-

кі знаменні слова: "Я в стократній перевазі, бо стріляю виключно набоями, сповненими фактів, цитат, дат, чисел..."

Цей вислів чи не найкраще характеризує визначного історика. Він не брав слова в жодній справі, доки не перевінив докладно усього за і проти, не дослідив матеріалів і документів у всіх доступних архівах та бібліотеках. Він весь час пристрасно намагався висвітлювати тільки історичну правду.

СКЛАДНА ПРОБЛЕМА

Ізраїль Клейнер

Складні проблеми — це єврейська спеціальність. Існує багато способів розв'язувати такі проблеми, і завжди трудно сказати, який спосіб найліпший. Зате з певністю можна вказати найгірший спосіб. Найгірший спосіб розв'язування проблем — узагалі не розв'язувати їх, утікати від них, або вдавати, що вони не існують. Саме таке становище займає світове єврейство — як міжнародні єврейські організації, так і ізраїльський уряд — щодо проблеми, яка існує, хоч існування її намагаються щосили замовчувати, або заперечувати. Я говорю про проблему українського єврейства.

— Що? Яке ще там українське єврейство? — певна річ, закричать на мене з усіх боків. — Ми знаємо про радянське єврейство, але що таке українське?

Гаразд, спробуємо розібратися. Про те, що Україна існує, як окрема національна одиниця, а не як провінція Росії, досить писав Жаботинський (див. його статті "Наука з ювілею Шевченка", "Про мови та інше", "Фальсифікація школи" й ін.). Він також обстоював співробітництво з національними українськими колами, бачачи в них силу, від якої в майбутньому залежить доля євреїв на Україні. Можливо, якби єврейство прислухалося до попереджень і порад Жаботинського, то доля євреїв на Україні в революційні роки склалась би інакше. Тривога, попередження і вказівка, *для нашого таки* добра, ставитися до українського національного руху як слід, виразно звучать у статтях Жаботинського.

За офіційним переписом, на Україні проживало в 1970 році майже 800 тисяч євреїв. Можна вважати, що справжнє число значно вище — понад мільйон, тобто більше, ніж в Англії та Франції, взятих разом.

Ми не китайці, для нас мільйон представників нашого народу

Друкована тут стаття Ізраїля Клейнера — передрук з ізраїльської російськомовної газети *Неделя в Израиле* від 7 вересня 1977 року. І. Клейнер, колишній активіст єврейського руху з Києва, який виїхав у серпні 1972 року до Ізраїлю. Він автором збірки спогадів та вражень з Києва п. н. *Анекдотична трагедія* (Мюнхен: "Сучасність", 1974). Тепер він є редактором в українській секції радіо "Свобода", а також дописує до ізраїльських та українських видань. — Редакція.

це — не краплина в морі, це — кожний чотирнадцятий єврей у світі.

Але чому вважати їх саме за українських, а не взагалі радянських?

На це можна відповісти по-єврейськи — питанням на питання: а чому марокканських або ієменських євреїв ви не звете взагалі арабськими?

Євреї на Україні, попри всю їхню подібність до євреїв Москви або Менська, живуть в цілком іншому середовищі, наражаються на інші потенціально небезпеки і, ймовірно, перед ними інше майбутнє. Аджеж і польські євреї в свій час були цілком готові вважати себе за євреїв російських, охоче сприймали російську мову й російську культуру, але потім сталося непередбачене: Польща відділилася від Росії, і доля польського єврейства стала зовсім іншою.

— Алеж чи є підстави вважати, що Україна відділиться від Росії?

Я чую, як нерозуміння переходить у саркастичний сміх: погляньте на цього дивака, він ще в це вірить! А тисячі радянських танків, а ракети, а всю цю могутність бачив він? І все це може раптом розвалитися?

Так, бачив. Жаботинський, безумовно, теж дещо знав про могутність царської Росії, яка була, з військового погляду, одною з найпотужніших держав того часу. І все ж таки його про-рокування справдилося.

Я смію твердити, що остання сучасна імперія не лише може, але напевне розвалиться, і це питання лише часу. Якого часу? Хтозна... Може, десять років, може, тридцять. Але хто сказав, що ми не мусимо дивитися на тридцять років уперед? Історія знає багато прикладів, коли держави плянували — і успішно — свою політику на століття.

Пам'ятаєте 3-й том *Архипелагу ГУЛаг*? Солженіцина ніяк не можна обвинуватити, що він бажає поділу російської імперії. А все таки, відчувши своїм незвичайним почуттям, до чого йде справа, він каже:

І надходить час нам, подобається чи не подобається, — платити за всіма веклями про самовизначення, про незалежність — самим платити, а не чекати, що нас палитимуть на вогнищах, в річках топтимуть і рубатимуть голови.

І далі:

З Україною буде надзвичайно дошкульно. Але треба знати їхню теперішню загальну напругу. Як не видалилося за століття, значить,

припало виявити розсудливість нам. Ми повинні віддати вирішування їм самим — федералістам чи сепаратистам, хто з них кого переконає.

Солженіцин належить до типу завбачливих людей (до речі, таким самим був і Жаботинський). У якомусь окресленому колі питань ці люди бачать далі за всіх інших. Згадаймо, наприклад, як Достоевський в "Бесах" точно описав характеристичні риси більшовицької диктатури. І якщо Солженіцин несамохіть визнає неминучість погодитися з самовизначенням України, — можна повірити, що йдеться саме до цього.

Що ж буде з євреями, якщо Україна стане самостійною? Беручи до уваги історичний досвід, можна побоюватися найгіршого. Зрештою, навряд чи можна вважати, що з євреями Росії справа йде краще. Зважаючи на теперішні народні настрої в російських районах імперії, не можна сподіватися щасливішої долі для євреїв, які там живуть.

Що ж можемо ми вдіяти, щоб поліпшити їхню долю? І взагалі, чи можемо ми вдіяти хоч дещо?

І знову я смію твердити, що можемо, принаймні в тому, що стосується євреїв на Україні. Для цього треба зробити небагато (або, може, дуже багато, бо це — найтрудніше): відмовитися від закостенілих догм нашого мислення.

Що знає про Україну та українців пересічний єврей у будь-якій країні світу? Ах, так, та це ж — найбільші антисеміти!

Чи ж правильний такий погляд? Що антисеміти — в значній мірі правильний. (А можете ви назвати народ, вільний від антисемітизму?). Що найбільші — тепер, у наш час — ніяк не правильний.

У теперішній час центром світового юдофобства стала Москва. В тій мірі, в якій Україна потенціально протистобить Москві, вона наш природний союзник, незалежно від того, що думає про євреїв той чи інший українець. Якщо ми будемо намагатися підтримувати добрі взаємини лише з тими, хто любить євреїв, то в нас, мабуть, ні з ким не буде добрих взаємин. Та й хто кого любить у цьому суворому світі? В політиці існують інтереси, а не почуття. Саме інтереси примушують нас підтримувати добрі взаємини з Німеччиною, та інакше й не повинно бути.

Наше ж ставлення до українців побудоване виключно на емоційному ґрунті, на історичній пам'яті, і це рішуче суперечить нашим сьогоднішнім і завтрашнім інтересам. А для мільйона євреїв на Україні таке наше ставлення таїть у собі смертельну небезпеку.

— Але що можемо ми змінити в їхній долі?

Справа в тому, що на Україні існує нині сильний національний

рух, який рішуче й безоглядно виступає за визнання культурно-національних прав єврейського народу, за підтримку Ізраїля, за дозвіл на виїзд до Ізраїля всім, хто бажає, за припинення історичної українсько-єврейської ворожнечі. Годі навести або бодай згадати тут усі виступи в цьому дусі, що розповсюджуються в українському Самвидаві, але їх є десятки.

З другого боку, в західному світі існує добре зорганізована двомільйонна українська еміграція, яка буквально з шкіри пнеться, щоб нав'язати добрі стосунки з світовим єврейством. Відповіді з боку міжнародних єврейських організацій бувають звичайно уникливо-холодні, або їх узагалі нема. Алеж як національний рух на Україні, так і голос української еміграції мають значний вплив на стан думок і настроїв на Україні. Хоча б натяк на співчуття й розуміння з нашого боку, хоч би кивок головою, — кивок, який нічого нам не коштуватиме — значно зміцнив би їхню рішучість вважати євреїв не за своїх ворогів, а за товаришів недолі та потенціальних союзників. Це могло б урятувати життя чи полегшити долю тисяч і тисяч євреїв на Україні.

Але єврейська суспільність (за винятком декількох єврейських активістів, які виїхали з СРСР) залишається, на велике вдоволення Москви, непохитною й холодною, як скеля. Ось це саме той спосіб "розв'язувати" проблему, який і є, безумовно, найгірший з усіх можливих.

Як приклад, я подам уривки з найновішого документу українських закордонних організацій щодо українсько-єврейських взаємин. Це — "Звернення Державного Центру Української Народньої Республіки в еміграції". [Тут автор цитує із звернення, яке було надруковане в українській пресі в діаспорі — *Редакція*].

[...] Це лише один, найсвіжіший, приклад, а таких прикладів можна навести десятки, починаючи ще від 50-их років, коли українська еміграція почала спроби зблизитися з єврейством. З єврейського боку відгукнулися на це, здається, лише двоє: Арнольд Марголін та Соломон Гольдельман — колишні активні діячі сіоністського руху на Україні.

Чи не виглядає на тлі всього цього, що політика "нічого не бачу, нічого не чую, нічого не знаю", якої вперто тримаються єврейські організації й преса в цьому питанні, щонайменше не найрозумніша? І чи не ускладнюємо ми штучно цю проблему на догоду нашим упередженням, але на шкоду мільйонові наших братів на Україні?

Деклярація про створення і мету Товариства дослідження проблем українського єврейства

Єврейство України становить не менше, як 7 відсотків єврейського народу на світі. Живучи в українському морі, євреї не можуть бути байдужими до середовища, яке їх оточує. Історія показала, що доля й саме життя євреїв України залежать від місцевого середовища, від розвитку національних процесів на Україні.

Жаботинський у свій час з незвичайною прозорливістю передбачав значення правильної єврейської політики у взаєминах з національними силами народів, на чиїх територіях живуть євреї діаспори. Соціалістичні й бундівські кола, що в свій час задавали тон у політичних рухах євреїв російської імперії, своєчасно не зрозуміли і відкинули ідеї Жаботинського. Правильного політичного курсу не взяли, спроби взаємопорозуміння з місцевими національними силами розпочали надто пізно і здійснювали їх непослідовно. Ці помилки, просто або побічно, коштували єврейському народові багато тисяч жертв на Україні.

Сьогодні радянський режим послідовно провадить політику розпалювання українсько-єврейської ворожнечі. Таку політику провадять на Україні, в місцях ув'язнення українських і єврейських політв'язнів, у чужоземній пресі, інспірованій КГБ. Не виключено, що КГБ інспірує й фінансує деякі єврейські видання в США та інших країнах, якщо вони спрямовані проти українців та українського національного руху. На жаль, частина преси в Ізраїлі (головним чином, соціалістичної) повторює вигадки КГБ, підтримуючи й розпалюючи українсько-єврейську ворожнечу.

У той же час величезна більшість українських політв'язнів, які сьогодні становлять більшість у радянських тюрмах і концтаборах, гаряче підтримують в'язнів Сіону, борються проти антиєврейських та антисіоністських провокацій таборового начальства, запобігають єврейським погромам у таборах. Українські кола інакомислячих на Україні рішуче виступають за визнання національних прав єврейського народу, включно з правом репатріації до Ізраїлю. Українська еміграція у вільному світі докладає великих зусиль, щоб нормалізувати взаємини з єврейським народом, виступає в оборону в'язнів Сіону, веде агітацію на користь Ізраїлю.

На жаль, в єврейських політичних колах специфічні проблеми українського єврейства не мають зрозуміння. Помилки передреволюційних часів у царській Росії повторюються, і це загрожує українським євреям небезпечними наслідками, які годі контролювати.

З другого боку, пекучі й невідкладні проблеми Ізраїлю в стратегічному плані змушують нас звернути пильну увагу на національний рух неросійських народів у СРСР. Російська імперія і за царської і за комуністичної влади залишається найбільш хижацькою силою на міжнародній арені, націленою в першу чергу на район Середземного моря та Близького й Середнього Сходу. Триста років тривав російсько-турецький конфлікт за володіння Чорним морем і впливи на Балканах. Оволодівши Чорним морем, Росія націлилась на Дарданелли й Босфор. Тепер на Середземному морі перебуває величезна радянська фльота; радянська експансія загрожує Близькому й Середньому Сходові та африканському континентові.

Одночасно сучасна російська імперія стала основним джерелом антисемітизму, зробивши його, за прикладом гітлерівської Німеччини, однією з основ своєї політики.

За цих умовин антиімперіялістичні національні рухи неросійських народів СРСР, так само, як і антиімперіялістичні сили в російському народі, є нашими природними союзниками. Ми не маємо права ігнорувати значення цього найважливішого фактора, якщо хочемо забезпечити інтереси нашого народу й держави.

Ураховуючи все вищесказане і беручи до уваги, що Україна і український національний рух є найбільшою опозиційною силою в російській імперії, ми, нижчепідписані, заклали Товариство дослідження проблем українського єврейства з такою метою:

1. Вивчення історії й культури євреїв на Україні.
2. Студіювання сучасних проблем українського єврейства, проблем встановлення безпеки євреїв на Україні і можливості репатріації їх до Ізраїлю.
3. Студіювання в зв'язку з цим проблем українсько-єврейських взаємин на Україні і в цілому світі, історії цих взаємин, їхнього сучасного стану, значення та перспектив.
4. Переведення роз'яснювальної кампанії щодо значення для Ізраїлю та єврейського народу опозиційних сил і антиімперіялістичної боротьби в російській імперії. Маємо на увазі розуміння цієї проблеми й вироблення правильної політичної позиції, а не безпосередню участь радянських євреїв в опозиційній боротьбі в СРСР — це питання слід додатково вивчати в іншій площині й на іншому рівні.
5. Ми закликаємо вихідців з інших частин російської імперії — з прибалтійських держав, держав Кавказу й Середньої Азії — переводити аналогічну роботу вивчення проблем взаємин між євреями та місцевими народами в цих державах.

Ми закликаємо єврейські політичні кола в Ізраїлі і в усьому світі виявити розуміння проблеми, яку ми вивчаємо, в ім'я інтересів

нашого народу, в ім'я боротьби за наше майбутнє, за життя й репатріацію євреїв діаспори.

Ар'є Вудка — колишній політв'язень

Яков Сусленський — колишній політв'язень, викладач англійської мови

Олександр Фельдман — колишній політв'язень

Генріх Шахнович — письменник з Києва

Едвард Коритний — активіст єврейського руху з Києва

Аркадій Левін — колишній політв'язень

Олег Фролов — колишній політв'язень

Олександр Учитель — колишній політв'язень

Соломон Дрейзнер — колишній політв'язень

Ізраїль Клейнер — активіст єврейського руху з Києва

Майя Улановська — колишній політв'язень

Марк Перах — професор, колишній політв'язень.

СУД У СПРАВІ

Тихого Олексі Івановича, 1927 року народження

та

Руденка Миколи Даниловича, 1920 року народження.

СКЛАД СУДУ:

ГОЛОВУЮЧИЙ — Заступник голови Донецького обласного суду в кримінальних справах
ЗІНЧЕНКО, Едвард Миколаєвич.

ЗАСІДАТЕЛІ — ПЕРУШ,
ЛУКАШЕНКО,
БЕЗВЕРХНИЙ (запасний).

СЕКРЕТАР — СУСІДКО, Надія Григорівна.

ПРОКУРОР — АРЖАНОВ (з Києва).

ОБОРОНЕЦЬ РУДЕНКА — АЛЕКСЄВНІН, Федір Іванович.

ОБОРОНЕЦЬ ТИХОГО — КОРЕЦЬКИЙ.

Початок суду — 23 червня 1977.

Кінець суду — 1 липня 1977.

Справа налічує 47 томів.

Суд у справі Тихого й Руденка розпочався 23 червня 1977 року, але їхні родини дізналися про це лише 27 червня, коли отримали повістки з'явитися, як свідки, на 10 годину 28 червня в суд м. Дружківка, Константинівського району, Донецької області.

Родичі з'явилися на день раніше, ніж було зазначено в повістках, тобто 27 червня.

Голова Нарсуду м. Дружківки — Ладизьський Микола Олексієвич сказав, що суд у справі Тихого й Руденка відбувається в іншому будинку, але відмовився сказати, де саме, мотивуючи тим, що повістки на 28 червня, а сьогодні лише 27-го.

— Прийдете завтра о 10 годині, — сказав він — і я вам дам адресу, де відбувається суд.

Після цього родичі Тихого й Руденка почали розпитувати в місті, чи не знає хто, де відбувається такий суд. Виявилось, що люди знають і подали адресу. Суд відбувається в приміщенні контори "Смешторг".*

Прийшовши до цієї контори, вони побачили, що вівіску, яка вказувала, що тут контора "Смешторгу", знято. Видно лише слід від неї. Увесь цей 2-поверховий будинок охороняють два міліційні авта, декілька міліціонерів і приблизно 20 чоловіків у цивільному.

Дружина Руденка хотіла ввійти в коридор, але їй там виявилось чоловік шість охоронників у цивільному.

Коли вона наблизилася, всі вони стали стіною коло дверей, де вона помітила напис "Червоний куток". Дружина Руденка попросила пропустити її до залі, але їй брутально відповіли, що не можна, і почали виштовхувати її з коридору. Вона попросила тоді, щоб вони взяли в неї для Руденка їжу й білу сорочку, але охоронники брутально вилаяли її й виштовхали на вулицю.

На вулиці були якісь люди. Вони розповіли, що прийшли (а деякі приїхали) з Донецька й Краматорська, коли почули в радіо про цей суд, але їх не пустили до залі.

Приїхали з Києва двоє молодих людей (Петро Вінс з другом), але їх теж не пустили до залі і перевірили їхні документи. На питання, чи суд прилюдний, чи закритий, сторожа відповіла, що прилюдний, але в залі нема вільних місць.

О 14 годині (2 годині пополудні) з будинку вийшло чоловік 50 "публіки". Вони сказали, що це перерва на обід до 15 години. З двору виїхало два "воронки" (тюремні авта). Це повезли Тихого й Руденка до Дружківського відділу міліції. Потім з двору виїхало два особові авта. Це поїхали на обід судді.

О 15 годині у двір приїхали спочатку два особові авта, а потім "воронки", що зупинилися поза вбиральнею надворі. Спочатку з "воронка" вивели Олексу Тихого й повели, в супроводі двох військових, через чорний хід до контори "Смешторгу". Потім з другого "воронка" вивели Миколу Руденка. В цей момент з дворової вбиральні вийшла дружина Руденка, побачила, що його ведуть, і голосно поздоровилася з ним. Йому не дали навіть озирнутися, швидко штовхнули в двері, а на дружину накинулося з лайкою декілька чоловік у цивільному і почали силою виштовхувати її з двору, погрожуючи арештом. Вона звернулася до міліціонерів, що наспіли, прохаючи їх сказати хуліганам, що вони не мають права лаяти й виштовхувати її, бо цей двір не є заборонена або приватна територія. Представники міліції розмовляли ввічливо, але сказали, що ці люди поставлені тут для

*"Смешанная торговля" — "Мішана торгівля".

охорони, тому вони не хулігани і вона повинна підкоритись їм. Тоді Раїса Руденко спитала, чому в них нема пов'язок або інших відзнак, які свідчили б про те, що вони не хулігани, а охоронники. На це нічого не відповіли, а її вивели з двору.

По перерві обидва кияни пішли до залі попереду всіх, щоб застати вільні місця. Але коло входу чийсь сильні руки відтягли їх, одного праворуч, другого ліворуч, і тримали доти, аж поки залю не заповнили ті самі, що були там і раніше. Тоді киянам, родичам і друзям сказали, що вже нема вільних місць. А тим, у кого повістки на завтра, не можна заходити, поки їх не допитували.

О 18-ій годині "публіка" вийшла з залі і зразу ж з двору від'їхали судді. А "воронки" повезли Тихого й Руденка до Донецької тюрми (від Дружківки до Донецька приблизно 90 км.). Судді від'їхали так хутко, що нікому не пощастило дізнатися, який суд судить, чому не повідомили рідних тощо. Охорона й міліція відповідали, що нічого не знають.

Усі охоронники, судді й частина "публіки" жили в готелі м. Дружківки. Це свідчить, що вони були відряджені сюди звідкись у зв'язку із справою Тихого й Руденка.

Коли дружина Руденка попросила дозволу адміністрації готелю пропустити до неї двох друзів на 30 хвилин (з 18 години до 18:30), то адміністрація рішуче заперечила, не зважаючи на те, що поруч висіли правила, які дозволяли запрошувати гостей, якщо це не пізніше 23 години.

Наступного дня, тобто 28 червня, суд мав був продовжуватися з 9 год. ранку. Родичі, свідки й друзі підсудних прийшли на 7 год. ранку і побачили, що будинок охороняється ще пильніше і що охоронники в цивільному (цього разу вже з червоними пов'язками на руках) уже нікого не пропускають у двір користуватися вбиральнею.

Дружина Руденка намагалася зазирнути в порожню ще залю, але її знову виштовхали з коридору.

О 8:30 годині вийшла секретарка суду і збрала повістки від свідків. Дружина Руденка просила, щоб вона прийняла від неї заяву до суду щодо порушення прав оборони. Секретарка відмовилася прийняти і сказала, що в підсудного Руденка є оборонець і про це треба розмовляти з ним. Вона пообіцяла сказати адвокатові, що його хоче бачити жінка Руденка. І адвокат, справді, незабаром вийшов. Його звати Алексєвнін, Федір Іванович. Він сказав, що оборонцем Руденка його призначив Президіум Донецької колегії адвокатів, а працює він в Юридичній консультації Калининського району м. Донецька. Потім він запитав, про яку заяву говорила дружина Руденка секретарці суду. Жінка Руденка відповіла, що заява містить протест проти того, що КГБ призначив свого адвоката, а її не повідомив про

закінчення слідства і таким чином позбавив змоги взяти такого адвоката, якого вона бажала. На це адвокат Алексєвнн дуже образився і, сказавши "Тоді нам з вами нема про що говорити", пішов.

Тим часом "публіка" почала заходити в залу. Але з натовпу знову чийсь сильні руки висмикували тих, чия присутність на суді була небажана. Тих, хто наполягали, посадили в міліційне авто й повезли до відділу міліції "для в'яснення особи". Це були двоє молодих людей з Москви (Петро Старчик та Кирилл... [нерозбірливо]). Їх протримали в КПЗ* з 28 червня по 1 липня 1977. Відпустили 1 липня дві години по присуді. Того самого дня (28 червня)з Донецька до Дружківки знову їхали два кияни (Петро Вінс з другом), сподіваючись усе таки потрапити на суд, але їх зняли з автобуса, відвели до міліції, обшукали, відібрали гроші, вручили натомість квитки на літак, посадили їх у літак і відіслали додому до Києва. Згодом у міліцію завезли ще трьох, які намагалися потрапити до суду. Хто вони — невідомо. Не дозволили зайти до суду й мешканцям Дружківки, Краматорська, Константи́нівки та Донецька, які юрмилися коло будинку, хоч у залі було багато вільних місць. Не пустили навіть рідну сестру Тихого з чоловіком, дарма що вони й не були свідками. Сторожа відповіла, що голова суду не дозволяє.

На шостий день суду, тобто 28 червня, до залі пустили лише 80-літню матір Тихого та сестру Руденка, а під вечір того самого дня і двох синів Тихого.

Напочатку викликали свідків Тихого — Гребенюка Г. С., Цапа, Чуприненка, Скрипкина, Сядристого, Бахаєву (викладачку Донецького університету), а на 29 червня викликали Стебуна Іллю Ісаковича — професора, завідувача катедрою теорії літератури Донецького університету. Раніше в справі Тихого допитували й інших свідків, але про їхні виступи нічого невідомо.

Із свідків Руденка викликали:

1. Русаковську Аллу Василівну — зав. відділом психоневрологічного шпиталю, де перебував на обслі́дженні М. Руденко протягом двох місяців, з січня по березень 1976 року. Вона свідчила, що Руденко прибув до шпиталю під час обслі́дження для встановлення групи інвалідности. Протягом одного місяця обслі́дження провадили лікарі шпиталю і вона особисто, і Руденка визнали цілком здоровим. Але для певности його залишили ще на другий місяць і на цей раз обслі́дження провадили науковці й професори Психіатричної лікарні ім. Павлова. Вони також визнали його цілком здоровим.

*Камера предварительного заключения — камера попереднього ув'язнення.

Лікар Русаковська свідчила ще, що Руденко привіз з собою транзисторний приймач, щоб слухати західні радіостанції, але другого дня вранці вона (Русаковська) відняла в нього приймач і віддала лише за два місяці, коли Руденко був виписаний з лікарні.

2. Потім прочитано було свідчення Балана Володимира Володимировича, колишнього військового, який свідчив, що Руденко під час перебування в шпиталі постійно слухав західні радіостанції, бо в його сусіда в кімнаті хворих був приймач (на це Руденко відповів, що в сусіда Русаковська теж відібрала приймач, а Русаковська сказала, що певно пам'ятає лише про приймач Руденка, а про другий нічого не може пригадати). Далі свідок Балан Володимир Володимирович говорить, що Руденко, будучи в шпиталі, демонстративно вимикав радіо, а коли інші протестували проти цього, то він виходив з кімнати. Далі Балан свідчить, що Руденко говорив, нібито в радянських радіовисиланнях немає жодного слова правди, і відмовлявся дивитися телевізійні пересилання. Але Балан Вол. Вол. говорить, що сам він цього не бачив і не чув, бо був в іншій кімнаті, а про це йому розповідали Гончаров та Жілкин. Гончаров уже помер, а Жілкин можливо ще живе і міг би потвердити це.

3. Потім викликали свідка Кандибу Івана Олексійовича, який сказав, що Руденко приїжджав до нього.

4. Світличну Надію Олексіївну, яка сказала, що давала Руденкові свого листа на ім'я Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод.

5. Бердника Олександра Павловича, українського письменника-фантаста.

6. Лук'яненка Левка Григоровича, який свідчив, що Руденко приїжджав до нього, а в нього в той час був Тихий; що зустріч ця не була заздалегідь підготована, а так сталось випадково; що Руденко привіз Деклярацію Групи і Меморандум ч. 1. Лук'яненко вийшов у кухню, прочитав там ці документи і підписав їх. Потім у кухню вийшов Тихий Олекса Іванович і також ознайомився з цими документами та підписав їх. А Лук'яненко й Руденко в той час сиділи в кімнаті. Обговорення цих документів не було. Тоді вони втрьох розмовляли про Загальну декларацію прав людини та Прикінцевий акт Гельсінкських угод.

Прокурор запитав, хто був автором антирадянських документів: Деклярація, Меморандум ч. 1, ч. 2, і ч. 3. Лук'яненко відповів, що авторами були всі члени Групи, які підписали ці документи. Кожний вносив свої зауваження й зміни. На прощання Тихий попросив Руденка прийняти до документів Групи й листа Тихого та включити його до Меморандуму. І Руденко прийняв.

7. Потім викликали дружину Руденка — Раїсу Афанасіївну Руденко, і прокурор запитав, які антирадянські документи вона

розмножувала на друкарській машинці. Вона відповіла, що жодних. Вона заявила, що їй досі невідомо, в чому звинувачують її чоловіка, і вона вважає, що суд порушує права оборони тим, що їй не дали знати про початок суду. Вона сказала, що американський адвокат Кларк Ремсі згодився боронити Руденка і вона послала листа до АПА* та МАЮД** з проханням допустити пана Ремсі Кларка боронити її чоловіка.

На це голова суду Зінченко Е. М. сказав, що закордонні адвокати не мають права боронити радянських громадян.

8. Потім прочитали свідчення Каплуна (брата Раїси Руденко), який казав, що брав у мешканні Руденків, без їхнього відома й згоди, частинами рукопис "Енергії прогресу" і читав удома. Дружині своїй про це не казав. Він ще свідчив, що "Енергію прогресу" та інші праці Руденка друкувала його сестра (тоді як Руденки твердили, що все друкував сам Руденко, а дружина цього не читала і не друкувала).

9. По перерві адвокат Алексеєвн підійшов до жінки Руденка і сказав, що розмовлятиме з нею на прохання Руденка. Вона запитала, який суд судить і чому до залі впускають лише вибраних. Адвокат відповів, що суд прилюдний і назвав прізвища суддів. А от що до залі пускають лише вибраних, то він цього "не помітив". Алексеєвн розповів, що радив М. Руденкові визнати свою вину й покаятися, але, за його словами, Руденко дуже розсердився й просив його більше не торкатися цього питання, інакше йому доведеться відмовитися від його послуг оборонця. Тому адвокат радить дружині умовити Руденка розкаятися. Дружина Руденка відповіла, що не буде радити таке своєму чоловікові, бо вважає, що йому нема в чім каятися. Жінка Руденка запитала адвоката, чому він не повідомив її про початок суду. Алексеєвн відповів, що не було від самого Руденка заяви з проханням повідомити її про це. А він, адвокат, не має права накидати таку думку. І взагалі суд не зобов'язаний повідомляти когось. Нема такого закону.

Суд відмовився прийняти письмову заяву від Раїси Руденко про порушення прав оборони.

10. Прочитували свідчення Барладяну В. І., який говорив, що прийшов до Руденка М. Д. 19 грудня 1976 в день його народження, потім переночував на вокзалі й на другий день знову прийшов та дав Руденкові свого листа до Прокуратури Одеської області, а Микола Руденко ознайомив його зі змістом Меморандуму ч. 2. За

*American Bar Association — Американська палата адвокатів.

**International Association of Democratic Lawyers — Міжнародна асоціація юристів-демократів. Централь в Брюсселі (Бельгія).

два дні в Руденка був обшук і цього листа вилучено. Тому через місяць Барладяну знову послав поштою Руденкові такого самого листа і при тому просив Руденка розпоряджатись його (Барладяну) підписом.

Суддя заявив, що все це потверджується вилученими в Руденка в час обшуку документами.

11. Прочитували свідчення Матусевича Івана Петровича, який ствердив, що під час обшуку в нього вилучено було чорні коверти з паперами, які залишив його син.

Цих паперів він не читав і не знає, що це за папери. Про діяльність свого сина нічого не знає. Знає лише, що син тепер ніде не працює через те що, як син пояснив йому, він підшукує собі іншу працю.

12. Потім прочитано свідчення Матусевича Миколи Івановича, точніше, оголошено, що він відмовився давати свідчення.

13. Тоді прочитано свідчення Мирослава Мариновича, який каже, що бував у Руденків часто і розмовляв здебільшого на літературні теми.

14. Прочитано свідчення проф. Ю. Орлова, але не до кінця.

М. Руденко просив прочитати додаток до протоколу допиту Ю. Орлова, але суд відмовив у цьому.

М. Руденко просив прочитати свідчення Матусевича й Мариновича — ті, які вони дають після арешту, бо суд оголосив тільки ті їхні свідчення, які вони дали перед арештом.

Суддя спитав Руденка, навіщо це йому потрібне. Руденко відповів, що бажає, щоб свідки — члени Української громадської групи — знали про ці свідчення, бо вони наклепницькі, провокаційні й страшні. В них говориться, що це не Громадська група, а підпільна антирадянська організація.

Голова суду заборонив говорити про це, посилаючись на те, що це йому (Руденкові) в провину не ставиться.

Руденко й Тихий просили прочитати всі документи, що їм інкримінуються, в тому числі: Деклярацію, Меморандуми ч. 1, 2, та 3, відкритий лист до КГБ Бориса Ковгара, відкритий лист Й. Терелі та багато інших. Суд відмовив їм у цьому. А про листи Ковгара й Терелі, які інкримінують Руденкові, суддя заявив, що вони обидва психічно хворі, тому їхні листи і не прочитано.

Тихий просив, щоб не відраховували грошей за експертизу, бо він не заперечував, що ті чи інші документи друковані на його машинці, тому не було потреби призначати експертизу. Тихий також просив, щоб судовий процес стенографовано або записувано магнетофоном. Але суд відмовив у цьому. Тихий багато разів відмовлявся від свого адвоката Корецького, але ні суд ні сам адвокат не звернули на це уваги.

4 липня 1977 Руденко розповів своїй дружині на побаченні, що

в справі було дуже багато свідчень інших свідків. Але погані свідчення давав проти Руденка Цибульський Євген Володимирович; він регулярно писав доноси на Руденка до КГБ. Що було в тих доносах — невідомо, бо Руденкам не дали кінчити розмову.

Свідок Стебун говорив, що Тихий одного разу телефонував до нього в катедру і просив призначити йому час на зустріч для розмови. Він призначив, і між ними відбулася дискусія, під час якої Тихий висловив ворожі нашої ідеології погляди на національні питання; що Тихий наклепницьки твердив, нібито в нас гине українська культура, зникає українська мова. А праці Тихого, на думку Стебуна, мають ворожу радянській дійсності політичну спрямованість, фальсифікацію і наклепи на радянську дійсність. Стебун сказав, що Тихий ненавидить російську мову.

Суддя запитав, чому ж тоді Тихий закінчив Московський університет. А Тихий відповів, що це свідчить якраз про те, що він жодної ненависти до російської мови не почуває.

М. Руденко спитав Стебуна:

— Чи пам'ятаєте ви, Ілле Ісаковичу, як 1949 року вас звинувачували в космополітизмі? І як я тоді ставився до цього?

Стебун: — Так, справді, мене звинувачували в цьому, а Руденко в той час був секретарем парторганізації Спілки Письменників. Він гостро виступив в оборону письменників (яких згодом реабілітували). Але мені особисто він нічим особливо не допоміг.

Руденко: — Навіщо ж ви посипаєте сіль на живі рани тих, хто страждає тепер?

Стебун: — Це вигадане страждання. Нема ніякого страждання в нашому народі і сіяти такі розмови — це злочин проти радянської дійсності.

Тихий (звертається до Стебуна): — А пам'ятаєте, як 1939 року ви у своїй статті писали, що Рильському та іншим таким, як він, місце не на Україні, а в Сибіру?

Суддя: — Тихий! Тихий! Не смійте зневажати органи слідства!

Тихий: — Я не давав вам своїх праць і не просив писати на них рецензії. Хто давав вам на рецензію мої статті?

Стебун: — КГБ.

Тихий: Я подзвонив вам у катедру і попросив, щоб ви дали мені копію рецензії на мої праці, спрямованої до КГБ. Ви сказали, що дасте, а коли я прийшов, то відповіли, що рецензії дати не можете (бо хтось там не дозволив), але ви не від того, щоб побалакати зі мною. Таким чином ініціатива щодо розмови виходила від вас, а не від мене, як це твердите ви. Ви наклепницьки твердили, що я прийшов змінити ваші переконання, щоб притягнути вас до ворожої діяльності. А розмови про

конфлікт між російською культурою та українською взагалі не було.

Тихий звертається до суду: — Я звинувачую Стебуна в наклепі та в доносі до КГБ на Тихого (тобто на мене)!

ПРИМІТКА: Свідок Бахаєва — викладач Донецького університету, була допитана напередодні і сказала, що була присутня під час дискусії Стебуна й Тихого, та схарактеризувала цю дискусію точно так, як і Стебун.

Усе це відбувалося 28 та 29 червня, а що було на суді в попередні дні, про те відомо лише судові, КГБ та підсудним.

Далі буде виступ прокурора, який у своїй промові напав спершу на Руденка, потім на Тихого, а далі на Українську громадську групу сприяння виконанню Гельсінкських угод, називаючи її антирадянською, ворожою і т. д.

СКОРОЧЕНО. Прокурор Аржанов (говорив 2 години 20 хвилин):

Тут ідеться не про побутову справу, а про особливо небезпечний державний злочин та антирадянську діяльність Тихого й Руденка. Обидва вони активно виступають з антирадянською діяльністю. Це — вороги соціалізму, помічники й агенти ворожих країн. Ці відщепенці і зрадники батьківщини, маючи на меті підірвати й ослабити радянську владу, виготовляли, розмножували, зберігали та розповсюджували наклепницькі документи, що ганьблять радянський державний і громадський лад.

Руденко розповсюджував, пославши до ЦК, свій "Реферат з питань політекономії" в 1960 році. 1963 року послав до ЦК під псевдонімом "Федоров" антирадянську працю "Всесвітній закон прогресу". 1972 року послав відкритого антирадянського листа до одного з секретарів ЦК КПУ. А другого листа — до Відділу науки при ЦК КПУ. Розповсюджував між Сахаровим і Турчином антирадянську працю "Енергія прогресу" та "Економічні монолози" в 1974 році. Написав і зберігав антирадянські вірші й поеми: "Заграна над серцем", "Прощання з партквитком", "Де ми", "Відповідь колишньому другові", "Перед пуском Канівської ГЕС". Руденко написав і розповсюджував антирадянські поеми "Історія хвороби" та "Хрест". 1975 року написав антирадянського листа до Сахарова. Написав антирадянське оповідання "Перший рядок", роман "Орлова балка" — в 1976 році, "Гносис і сучасність", "Післяслово" до "Енергії прогресу", антирадянського листа до Турчина (1974), знову листа до Сахарова (1976), "Передмову" Григоренка до "Економічних монологів", "Не хочеш бути падлюкою — у

тюрму!", "До людей доброї волі", лист на ім'я прокурора Москви та Києва, листи Бердника (1972-1977), лист Бориса Ковгара (від 30 січня 1972), В. Мороза "Хроніка опору", "Інтернаціоналізм чи русифікація?" І. Дзюби, листи Барладяну, Й. Терелі, Надії Світличної та багато інших.

Виготовив, зберігав і розповсюджував антирадянські документи: Деклярацію, Меморандум ч. 1, 2 і 3. Багато з перелічених документів потрапило на Захід, були там оприлюднені, а в західних ворожих газетах друкувалися статті про них.

Бажаючи активніше діяти проти радянської влади, Руденко потоваришував з душевно-хворим Григоренком і в його помешканні, а також у помешканні Гінзбурга, передавав документи іноземним кореспондентам. Він розмножив і розповсюджував у Москві (вчислює прізвища) наклепницький пасквіль "Не хочеш бути падлюкою — у тюрму!". Давав Гінзбургові документи, щоб передати іноземним кореспондентам. Листа психічно-хворого Йосифа Терелі [Руденко] сприймає як факти і використовує для своєї мети. Виготовив разом з Григоренком листа — звернення до комуністів Америки й Канади. Доручив Григоренкові підписати за нього "Послання" [...] Провадив антирадянську розмову телефоном з Богданом Ясенем і ця розмова була видрукowana в газеті *Свобода*. Написав Богданові Ясеню листа, де просить, щоб йому допомогли налагодити зв'язок з [американським] консульством у Києві, а то московські дисиденти вільно водяться з кореспондентами, а київські такої можливості не мають.

Олексі Тихому прокурор інкримінує його статтю "Українське слово", "Думки про рідну мову", "Сільські проблеми", "Роздуми про українську мову та культуру на Донеччині", Деклярацію, Меморандуми ч. 1, 2, 3, а також переховування вогнепальної зброї.

Прокурор каже: "Шкідницька діяльність Тихого замаскована й продумана. Тихий настирливо намагається провести її в життя. Тихий твердить, що наявність російських шкіл та ВУЗ-ів — це порушення суверенності української держави".

Прокурор звинуватив Тихого в примусовій українізації інакомовних громадян, бо Тихий писав, що на керівні посади не треба брати тих, хто не знає української мови, і цим сів ворожнечу поміж російським та українським народами. Прокурор говорив ще дуже багато, а наприкінці зажадав для Руденка Миколи

*Тут і далі рядки відзначені трьома крапками у квадратних дужках — це місця, яких записувач не встиг записати.

Даниловича 7 років таборів суворого режиму та 5 років позбавлення волі за ст. 62 частини I Кримінального Кодексу УРСР;* для Тихого Олексі Івановича 10 років таборів особливого режиму та 5 років позбавлення волі, за ст. 62 ч. II та ст. 222 ч. II К. К. УРСР, а також визнати Тихого особливо небезпечним злочинцем-рецидивістом за ст. 26 ч. II К. К. УРСР.

ВИСТУПИ АДВОКАТІВ

ОБОРОНА М. РУДЕНКА

Адвокат Алексєвнiн Федiр Іванович запитав, чи не заперечує Руденко, якщо вiн боронитиме його російською мовою.
Руденко не заперечував.

ПРИМІТКА: Судочинство проваджено було жахливо покаліченою українською мовою. Ще раніше суддя питав Руденка та його дружину, чи вони заперечують проти того, щоб його адвокатом був Алексєвнiн. Руденки вiдповiли, що оскільки вже пізно брати iншого адвоката — аджеж це вже 6-ий день суду! — то вони згiдні, щоб iнтереси Руденка в цiй iнстанцiї репрезентував Алексєвнiн.

Адвокат Алексєвнiн: "Я не можу заперечувати й оспорювати провину мого пiдзахисного Руденка, бо її доведено речовими доказами, якi є в справі. Але я прошу суд простежити причини, чому злочин доконано, де корiнь злочину i наскiльки цей корiнь мiцний та чи є вигляди на те, що Руденко, пiд впливом радянської дiйсности, може змiнити своє ставлення до радянської держави й суспiльства. Не можна сказати, що все, зроблене ним, це вже вершина його життя. Я вважаю, що час iде i все змiнюється, i корiння його злочину з протягом часу вiдiмре. Це корiння не чисто полiтичного характеру. Поки не стало вiдомо про вчинки Сталiна в перiод культу особи, тобто до 1956 року, життя Руденка було не лише цiлеспрямованим на користь радянської влади, але вiн i зробив багато для змiцнення радянської влади.

Коли критика засудила одну збiрку його поезiй, перестали друкувати його твори. Потiм виключили з партiї, iз Спiлки Письменикiв. Цi обставини вплинули на Руденка. Виникла особиста образа. Це призвело до почуття невдоволення i несправедливості. Його не хотiли вислухати. Це призвело до бурхливого сплеску емоцiйних явищ i Руденко став шукати причини, згадувати культ особи, почав збирати документи

* Повний текст цiєї i всiх наведених статтей див. Додаток, стор. 111

засуджених, став думати про долю українців і т. д. Особиста кривда переросла у викладання своїх думок у творах.

Зустрічі з Сахаровим, Григоренком, а також з його однодумцями, що були тут свідками, теж вплинули на нього. Вони недостойні мого підзахисного, але Руденко водився з ними, знаходячи вдоволення в дискусіях. Усе це допомагало Руденкові заглушити біль. Крім цього, дуже похитнулось і матеріальне становище. Вся суть цих переживань вилягла була в тих документах, що були вилучені в нього під час обшуків. Я вважаю їх за необ'єктивні; вони не базуються на перевірених фактах. Руденко помилявся, не лише оцінюючи нашу дійсність. Він каже, що серйозно сприймав статтю 19 Загальної Деклярації Прав Людини ООН. У статті 19 справді йде мова про права людини. Але ці права не можуть бути використані на шкоду нашій державі й народові! Ось у чім найглибша помилка М. Руденка!

Але це не значить, що Руденко мав на меті скинути радянську владу. Він мав справу з бюрократами, яких він уважав за потенційно небезпечних. Тут нема того головного коріння для висновку, що Руденко є особливо небезпечна людина. При вибиранні міри покарання прошу суд узяти до уваги пояснення деяких думок, про які Руденко каже, що його неправильно розуміють. Наприклад, в останніх рядках поеми "Хрест" він мав на увазі щось інше, а не повалення радянської влади. Прочувати й те, що частина творів не розповсюджувалася. Наприклад, "Кредо єдності" читала лише одна людина — письменник О. Бердник. "Реферат з питань політекономії" Руденко послав лише до ЦК. "Економічні монолози" — тільки Сахарову. Брошура *Українська інтелігенція під судом КГБ* потрапила до нього випадково і він нікому її не показував. "До людей доброї волі" [...] Листа від Барладяну не розповсюджувано. Не розповсюджувано й листа до Шах-ін-Шаха Ірану. Щождо анонімних матеріялів, які він знайшов у поштової скриньці, то він сам називає їх сміттям. До деяких документів Руденко сам ставиться критично. Руденко каже: "Я відмежовую наслідки бюрократичних спотворень від самої радянської влади" Ця заява Руденка свідчить про те, що він не консерватор і він спроможний стати на правильний шлях, яким він ішов довгий час і на якому дуже багато зробив для свого народу й держави.

З 1935 року Руденко був членом ВЛКСМ [Комсомолу], ще перед війною він 1941 року вже був членом КПРС. У суворі для нашої країни часи він, не закінчивши навчання і приховавши від лікарської комісії, що сліпий на одне око (ліве), пішов боронити батьківщину від гітлерівських загарбників. Був бійцем кавалерійського полку Загону особливого призначення Наркомату, згодом скінчив школу і був політруком роти на Ленінградському фронті.

В жовтні 1941 року був тяжко поранений, але, не зважаючи на це, далі проводив у життя політику нашої партії серед бійців. У травні 1946 року він був заступником начальника політвідділу Кавказького фронту; 15 березня 1946* року йому надано рангу майора 3-го Західнього та Білоруського фронтів. У 1944 році нагороджений орденом Червоної Зірки, а згодом і медалями. Все це видно з документів, які є в справі. Є в справі і дуже добрі характеристики Руденка М. Д.

(Адвокат відчитує уривки з різних характеристик):

1. "... Руденко почувається тяжко хворим, але працює далі...";
2. "... Руденко веде велику пропагандивну працю, партії Леніна відданий..."

3. (Цю характеристику дала Президія Спілки Письменників): "Руденко дисциплінований, морально стійкий, його багаторазово обирали заступником секретаря парторганізації та секретарем парторганізації Спілки Письменників. Його романи *Вітер в обличчя* та *Остання шабля* завоювали широкого читача. Руденко М. Д. бере активну участь у громадському житті СПУ. До виключення з партії та з Спілки Письменників Микола Руденко проробив величезну роботу, надрукував понад 30 книг і зробив велике, шляхетне діло для виховування нашої молоді".

Я вважаю, що прокурор Аржанов вибрав для Руденка дуже сувору міру покарання, і думаю, що маю право просити про полегшення. Я впевнений, що Руденко, маючи духовий та інтелектуальний потенціал, знайде той шлях, яким він ішов раніше. Прошу взяти до уваги, що Руденко є інвалідом Вітчизняної війни. Та крапля крові, пролита на вівтар вітчизни, також принесла перемогу нашій батьківщині. Руденко тяжко хворий і таке довге ув'язнення дуже згубно позначиться на його здоров'ї. Я прошу суд проявити гуманність і вибрати для Руденка мінімальну міру покарання".

ОБОРОНА ТИХОГО ОЛЕКСИ ІВАНОВИЧА

Адвокат Корецький сказав, що суд, керуючися статтею 111 Конституції СРСР, призначив його для оборони Тихого О. І. Корецький сказав:

"На мою думку, судді поставилися до цієї справи із сумнівом, і я хочу активно стати в оборону Тихого О. І., якого звинувачують за ст. 62 ч. II та ст. 222, ч. II Кримінального Кодексу УРСР.

Я зупинюся на статті 222 — "Про переховування вогнепальної зброї". В будинку матері Тихого, під солом'яною стріхою в комірці знайдено було стару німецьку гвинтівку, що майже наскрізь поіржавіла. Ця обставина повинна привернути особливу увагу. Для того, щоб визнати Тихого винуватим у переховуванні зброї,

* Мабуть, помилка записувача.

потрібні докази. Якими доказами орудував прокурор? — Гвинтівку знайдено в домі Тихого, значить, він її і переховував. Не навіть більше жодного доказу.

На попередньому слідстві допитано було багато свідків. Усі вони кажуть, що старший брат Тихого — Микола — в час війни збирав зброю, яку кидали німці відступаючи, і сам партизанів проти німців. Потім його покликали до армії і він загинув на війні, так і не встигнувши нікому сказати про цю гвинтівку. Є переконливі докази, що Тихий жодного відношення до гвинтівки не має.

Більш серйозним є звинувачення Тихого за статтею 62, ч. II Кримінального Кодексу УРСР. Це пов'язано з антирадянською агітацією та пропагандою. Я не в стані довести, що він у цьому невинний, бо провина його тут доведена, але не в повній мірі. Вже сам факт підписання Тихим "Деклярації" та "Меморандумів" так званої Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод містить у собі склад злочину. В цих документах Група звинувачує уряд, нібито він 1933 року штучно створив голод на Україні, і вживаються такі терміни, як "геноцид" та "етноцид", які можна застосовувати лише до гітлерівських нацистів. Сказано було, що Тихий почав 1972 року свою ворожу діяльність. Судимість 1957 року Тихий відбув уповні до 15 лютого 1964. Значить, 15 лютого 1972 проминуло 8 років і за ці 8 років Тихий не зробив ні одного злочину; тому сьогоднішню судимість не можна вважати рецидивом, бо вона покривається 8-річним строком давности. Стаття 26 К. К. УРСР передбачає, що судимість усунута або погашена не може бути підставою для визнання особи особливо небезпечним рецидивістом. А попередня судимість Тихого погашена 8-річним строком давности.

Прошу суд узяти до уваги й те, що Тихий уже літня людина і має стареньку матір, якою має піклуватися. Прошу врахувати й те, чому Тихий став на цей шлях. Тому, що на нього мали вплив такі люди, як Лук'яненко та інші".

ОСТАННЄ СЛОВО МИКОЛИ РУДЕНКА

"Громадяни судді! Сьогодні перед вами стоїть Слово.

Напочатку було Слово

І Слово було у Бога

І Слово було Богом!

(Євангеліє від Йоана).

Як би ми не заперечували ідеалізм [...] Слово знайшло себе в Людині, в Логосі [...] Це знання Всесвіту про самого себе. Звідси виходить, що вам доводиться судити Всесвіт за те, що він Словом оселився в Людині. [...] Всесвіт не знає меж. Слово мусить вільно

проходити через границі серцець і держав. Інформація, яка не вийшла з голови, самознищується. [...] Для оцінки суспільства, чи прогресивне воно чи регресивне, потрібна свобода Слова, свобода інформації [...] як писав Тихий, 'Мова народу — народ'. [...] Що таке дія письменника й філософа? Це висловлювання своїх переконань. У статті 19 Загальної Деклярації Прав Людини сказано: 'Кожна людина має право на свободу переконань і на вільне висловлювання їх; це право включає свободу безперешкодно дотримуватися своїх переконань і свободу шукати, отримувати й розповсюджувати інформацію та ідеї будь-якими способами та незалежно від державних кордонів.

Загальна Деклярація Прав Людини узаконена підписом нашого уряду і мусить бути законом для нашого уряду [...] Щождо мене, то Слово не було висловлене, тому що творів [моїх] ніхто не читав. Це — архів. [...] ви судите не мене, ви судите Слово [...] ви судите Всесвіт за те, що він не такий, яким його хочуть бачити в КГБ.

Мільйони радянських громадян, письменників, учених осуджені за те, що заявляли, що в нас відсутня демократія. За це їх кинули за колючий дріт. Радянський уряд не зможе переконати таким способом, що це не так. [...] Мій злочин полягає у висловлюванні моїх переконань. Чим КГБ доведе, що він не порушує статтю 19 Деклярації Прав Людини?

Без права бути людиною [...]

Російський цар Микола I був найбільш жорстоким з царів, але він покарав Лермонтова тим, що заслав його з Петербургу на Кавказ служити офіцером царської армії. Навіть він не розправлявся з письменниками й поетами так жорстоко, як це робиться в нашій країні [...]

Ніщо не розхитує деспотизм так, як тюрма. [...]

Поет у Росії завжди був пророком [...]

Жодного злочину проти радянської влади я не вчинив. Уся моя діяльність була спрямована проти бюрократичних викривлень. Уся моя громадянська пристрась [...] були скеровані на усунення їх, але не на повалення радянської влади.

Винуватим себе не визнаю в жодному пункті звинувачення. [...]

Як сказав Тихий, 'засудили вола за те, що сіно їв'".

СКОРОЧЕНО ОСТАННЄ СЛОВО ОЛЕКСИ ТИХОГО

"Я змушений заявити, що моє останнє слово буде стосуватися виключно справи. Прошу записувати всі мої слова. Думаю, що мені потрібно буде від 4 до 6 годин для проголошення останнього слова.

Суддя: Якщо будуть повторення або знуцання з Суду, (він мав на думці глузування з суду) ми вам переб'ємо. Ви, Тихий, надто багато знаєте. Ліпше було б, коли б ви знали менше.

Тихий: Як я вже казав, винуватим себе не визнаю ні за одним з пунктів звинувачення. Мені доводиться боронитися не лише проти слідчих, які зфабрикували "справу", і прокурора, але й проти мого адвоката. Його професійний обов'язок обороняти, але не звинувачувати. Він повинен був заявити, що за статтею 62 присутність адвоката не обов'язкова, і піти. Так зробив адвокат на моєму попередньому суді. А адвокат Корецький все таки виступив. Причём він, як я й очікував, половину своєї промови побудував про карабін. У справі нема жодного доказу щодо цього пункту, і він це знав. Я мушу розповісти про своє життя. Я — громадянин СРСР, українець, ні до яких партій не належав. До КПРС мене не приймуть, та я й не хотів би бути її членом через деякі пункти її статуту. 18 чи 19-літнім я прочитав повну збірку творів Леніна. Я завжди дивився на життя власними очима. Я пам'ятаю 1933 рік, голод, пам'ятаю війну, фашистів, пам'ятаю, як вішали, облави, біженців і т. д. Я вчився в Транспортному й Сільсько-господарчому інститутах, працював на будівництві в Златоусті. Вже тоді моє кредо було: "Шлях до волі лежить через тюрму". Потім я закінчив Московський університет. Працював у школі. У школі я знайшов своє покликання. Працював у сільській школі, бачив село зблизька, зсередини. Вже тоді я мав зустрічі з МВД. Тоді до "бунтаря" лише придивлялися, але "нелагідність з бюрократами" не взяли за достатню підставу для арешту. Всі пам'ятають ХХ-ий з'їзд КПРС. На виробничій нараді в школі я робив доповідь про потребу перебудови школи відповідно до вчення Макаренка. Я заявив, що наша школа зайшла в глухий кут і її треба перебудувати за Макаренком. Я сказав, що кому як, а на мій погляд, комунізм у нас не будується. Потім почалися запити секретарів райкомів, потім лист (до речі, російською мовою, ненависть до якої мені інкримінують) до Президії Верховної Ради "Не могу більше мовчати". Потім дві групи КГБ везуть мене до Донецька, де я розповів їм усе, що думав. Там слідчі зфальсифікували справу. Там прокурор також вимагав 10 років. Там я відмовився від адвоката і мені не довелося боронитися проти нього. Там також головне було те, що я закінчив Московський університет. Прокуророві тоді також не було потреби виступати з реплікою, як нема її і тепер. Суд не довів ні одного злочину з інкримінованих мені, але на підставі "внутрішнього переконання" присудив 7 років і 5 років позбавлення прав. Мій вирок не єдиний. Я пам'ятаю й інші...

Суддя: Тихий! Тихий! не треба згадувати вирокі всіх тих, з ким ви сиділи. Так ви можете говорити і шість годин і вісім...

Тихий: Я писав до всіх інстанцій і звідусюди мав одну відповідь: "Засуджений правильно". Чому я наполягаю на стенографуванні або магнетозаписі, на акуратному веденні протоколу? Тому, що я по 20 роках познайомився із своєю попередньою "справою" — і що ж? У протоколі нема багатьох запитань, які я ставив свідкам, нема мого останнього слова. Свідчення, в основному, записані правильно, алеж там тільки "школа зайшла в глухий кут". Де ж тут злочин проти радянської влади?

У справі є три довідки. Перша — 1958 року, де той самий прокурор Сударев, що виступав на суді, ухвалив: "Дальше провадження справи в порядку нагляду припинити, а справу передати на зберігання до Донецького КГБ". Довідка з поміткою "Секретно". По дев'яти роках, Носков Ю. Я. також секретно пише таку саму довідку. Третя довідка знову прокурора Носкова.

Суддя: Навіщо ви розповідаєте нам про ту справу? Переходьте вже до цієї справи.

Тихий: Чому я говорю про ту справу? Тому, що за ту "справу" мені хотять додати три або вісім років. Я вважаю неправильним, що суд не має навіть копії присуду першого суду. Я звертався з проханням приєднати його до справи, але мені відмовили. Чи ж можна після такого досвіду вірити, що суд винесе справедливий присуд? Хто ж підриває авторитет радянської влади? Лише прокурори, суди і КГБ, але не такі, як я чи Руденко. А справа 1957 року схована і нічого дізнатись не можна.

У Тихого (тобто у мене) зробили обшук. Шукали "товароматеріальних цінностей, викрадених з крамниці ч. 7", а знайшли статті, листи, друкарську машинку. Все забрали. Взяли й мене. Посадили до КПЗ. Я хотів поговорити з прокурором — не дозволили. Я оголосив голодування. Потім приїхав Мельников з Донецького КГБ, показав опуси Стебуна та інших, при мені розірвав дві течки, а за рік з'явився акт, що течки розірвав не Мельников, а інший КГБ-іст, та й то в присутності понятих.

Попередній суд був закритий, а цей — прилюдний. Але я думаю, що ця публіка не випадкова. Не випадково також мої рідні з'явилися в залі суду тільки на шостий день.

У моїх статтях мова йде виключно про українську мову та культуру. Мою статтю, за яку прокурор хоче мене судити, він не захотів читати тут, бо видно, що там нічого нема. Прокурор зажадав довідку про наявність українських шкіл у Константинівському районі, але чому він говорить про всю Україну і про Константинівський район, а не про той об'єкт, який намагався я дослідити? Тому, що ці дані вигідні для нього! Щодо мови та української культури в Донбасі, то ситуація для вас ясна.

Прокурор каже, нібито я не визнаю поняття "радянський

народ". Я — син українського народу, але я й син радянського народу, я син світового суспільства.

Усі знають, і прокурор і оборонці, що судоведення в судах УРСР провадиться, відповідно до статті 19 КПК [Кримінально-Процесуального Кодексу] українською мовою. Але на мої скарги відповідали по-російськи. Або, наприклад, свідок Скрипкін не знає української мови, а я знаю російську, і тому протокол провадиться російською мовою.

Я знаю закони, і хоч з деякими з них я не погоджуюсь, я їх не порушу. Так було і з законом про мову в школах. Я писав свої пропозиції під час обговорення закону про школи. Їх не друкували і навіть відповіді я не одержав. Але після того, як закон прийнято й затверджено, я його не порушу.

Усі звинувачення проти мене придумали слідчі і підтримав прокурор. Деякі документи не досліджувались на попередньому слідстві, тому що з'явилися тільки по пред'явленні звинувачення. Про інші я можу сказати: стаття "Міркування про українську мову й культуру на Донбасі" була спрямована Непраком до архіву, а за 4 місяці — до КГБ. Чому ж мені цілі п'ять років не пред'являли звинувачення за цю статтю? Певне тому, що там нічого нема. Друга праця — лист-звернення до Грушецького. Я просив, щоб допитали колишнього заступника голови Облвиконкому Ілляшенка, а також Пахарева, який давав оцінку моєї праці. Суд відхилив цю мою вимогу, очевидно, щоб не виявилися подробиці нашої розмови з Ілляшенком. Тоді ж цю роботу було спрямовано до КГБ і там вона пролежала чотири роки.

Я не шовініст, не націоналіст, не людоненависник. Я писав у статті щось проти "інтернаціоналізації" (в лапках) Донбасу. В промові прокурора і в "справі" лапки вже зникли. Тому що на суді ці документи не досліджувались, то їх не можна мені інкримінувати. Зате ці документи дали Стебунові, щоб він написав. І Стебун написав. Прокурор переконував суд, що це провокаційне твердження, але прокурор будував усе на слівцях типу "інтелектуальний ґеноцид", "духовна кастрація", вихоплених з контексту. Але це цілком літературні слова і в них нічого нема, та й окрім них так само. Мені інкримінують листа до Грушецького після розмови в Облвиконкомі. В ньому є дані, але на мою вимогу прочитати його, прокурор сказав: "Він хоче виступати тут..." і листа не прочитали.

Суддя: (Попереджає, щоб не зневажав органи слідства. Каже, що позбавить права на останнє слово).

Тихий: Лист до невістки — чисто побутовий. Судовим слідством не був досліджений. Речення з нього прокурор коментує довільно. "Сільські проблеми" — чернетка, відкинений автором варіант статті до *Літературної газети*, яка закликала читачів узяти участь у дискусії на цю тему.

Прокурор говорив, що Тихий займається шкідництвом у завуальованій формі, і з неї треба зірвати маску. Але смішна заява прокурора про те, що я переконував Андроса, що не варто тримати 10 курей. Що таке стаття "Ви і ми" — я не маю уявлення. Підтвердженням того, що вона моя, є те, що вона надрукована на моїй машинці. Адже моя машинка була в КГБ, як знаряддя злочину!

Поряд з тим, у 1967-68 роках Тихий провадив антирадянську пропаганду. Але яка ж це пропаганда, коли вона провадилася серед одної-однісінької людини — Андроса? Я просив суд урахувати, що в мене будуть питання до Андроса, але Андроса нема. Все, що в мене є, це копія листа від нього. Він пише: "Товариші показали мені дещо з вашого, і я тепер знаю, який ви". Андрос свідчив на судовому слідстві, що жодної пропаганди серед нього я не провадив. Всі ви знаєте стародавню істину: "Один свідок — не свідок". А тим більше, коли розмова була сам на сам. Професор Стебун у своїй красній промові давав свої свідчення просто так, як це записано в ст. 62 Кримінального кодексу. Але дивно, що я, зустрічаючися протягом 13 років з різними людьми, вибрав саме проф. Стебуна, щоб пропагувати серед нього. Свідок Скрипкін не навіть жодного факту, він сказав лише: "Говорив з усіма по-українськи". Так, я розмовляв по-українськи з росіянами, грузинами, вірменами, і вони мене дуже добре розуміли. Звертаю увагу суду на те, що Скрипкін давав свої свідчення в 1974 році. І він не сам туди пішов, а його викликали. Значить, у КГБ були там свої люди, які підказали: викличте он того. Сядристий теж не сам пішов, а його викликали до КГБ, допитали, і він сказав: "Так, розмовляв українською мовою". Щодо Леонової, то вона говорила про праці, які мені не інкримінуються, значить, її свідчення не можуть бути доказами. В судовому слідстві доведено, що не було ніякого розповсюдження.

Мені справді зроблено попередження на основі секретної постанови від 25 грудня 1972 року. Але я не можу погодитися з попередженням, зробленим згідно з неоприлюдненим законом. Тоді ж, після попередження, я звертався до судів із заявою, щоб мої папери розглянуто на судовому засіданні. Але в справі нема ні одного мого прохання до суду (а їх було чотири), нема також документів про затримання мене в червні 1976 року, про те, що мене тримано в КПЗ. А розглядати мої статті в суді відмовилися.

"Нотатки" Стебуна про мої твори підпадають під ст. 125 К. К. Його свідчення перекручують хід розмов і зустрічей з ним. Головуючий не дав мені змоги поставити Стебунові всі запитання, які я хотів. Слідство не звернуло уваги на той факт, що є й позитивні рецензії на мої праці від учителів та офіційних установ.

Чому ж я не шукав зустрічей з тими, хто позитивно поставився до моєї роботи, а вибрав для агітації проф. Стебуна?

У промові прокурора є одно речення, що заслуговує на увагу: "Водився з людьми, засудженими за особливо небезпечні державні злочини". Виходить так, що такі люди немов прокажені. Я не знав, що КГБ так вважає, і тому протягом 13 років сам водився з багатьома людьми і зустрічався із своїми друзями, засудженими за "особливо небезпечні державні злочини".

Приємно, що прокурор не сказав про те, що моє нутро вороже, він сказав лише про "замасковане нутро". Далі. Мені інкримінують обговорювання "Деклярації" та "Меморандуму ч. 1". Свідки Лук'яненко й Руденко свідчили, що ніякого обговорювання не було. Я є членом Громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод і стверджую, що авторами звернення є всі, хто підписав його та інші документи. Вони [документи] мають певну мету і не містять нічого антирадянського. Через те прокурор заперечував проти читання їх, що є порушенням статті 314 Кримінально-Процесуального Кодексу УРСР. Якби ці документи містили щонебудь антирадянське, я не підписав би їх.

У коментарі до ст. 62 К. К. роз'яснюється, що таке агітація й пропаганда. З цих коментарів видно, що ні мені ні Руденкові ці злочини не можна інкримінувати. Там не написано, що за агітацію можна вважати розмову з однією людиною. Там також роз'яснюється, що слід вважати літературою антирадянською чи контрреволюційною в розумінні статті 62. Видно, що частину інкримінованих мені документів ("Сільські проблеми", "Ви і ми") не можна вважати за літературу.

Суддя питав Руденка, як ставилися до нього слідчі й тюремна адміністрація. Мене він забув спитати, значить, я скажу сам. Слідчий Чорний та інші, з підтримкою керівника слідчої групи Наговіціна та прокурора Носкова:

1. Вимагали зізнання щодо фактів, які мені не інкримінувались.

2. Змушували робити зізнання про факти, які не можуть бути приєднані через строк давности, і такі, що не стосуються справи.

3. Відхиляли мої клопотання про допит свідків, про приєднання до справи нових матеріалів, і при цьому звинувачували мене в затягуванні слідства.

4. Відмовилися прочитати ухвалу попереднього слідства.

5. Слідчий не дозволяв дописувати до протоколу мої зауваження, що є порушенням статті 85 КПК УРСР.

6. З тих, тількищо точно зазначених причин, я відмовлявся давати зізнання, а мене возили на допити і змушували по 4-6 годин сидіти перед порожнім столом, без права читати, рухатися і підійматися.

Суддя: Тихий! Ви скільки годин розповідаєте нам про це.
Тихий:

7. Я не знаю, чи приєднані до справи мої заяви.

8. Протягом перших шести днів мені не давали ніяких книг і газет. 36 днів мені не давали окулярів. Хоч при арешті я мав з собою гроші, мені 12 днів не дозволяли купити навіть махорки.

9. В'язнична адміністрація губила мої скарги, затримувала відповіді на них. А мою скаргу прокуророві за наглядом — не відіслали. Наприклад, 7 днів стукало в каналізації, а на всі скарги адміністрація не відповідала. В камері щось стукало 6 днів круглу добу. Після скарги начальникові в'язниці припинилося.

10. Наглядачі свавільно скорочували час прогулянок до 5 хвилин.

Тепер про моє право на оборону: мені відмовили, щоб мої інтереси заступав оборонець, призначений мені президентом МАЮД. Мені відмовили, щоб мої інтереси обороняв мій син. Натомість мені накинули "оборонця", проти якого я змушений оборонятися. Цей "оборонець" і суд не реагують на мою відмову від нього, що є порушенням статей 45 і 46 КПК УРСР.

Суд заборонив Руденкові висловити свою думку про мене. Тому що ми проходимо в одній справі, я хочу висловити свою думку про Руденка. Я вважаю, що це має значення для суду...

Суддя: Я відхиляю це питання. Це по-вашому має значення, а по-нашому не має. Ви говорите, що знаєте статтю 319 КПК. Ви її не знаєте. (Суддя прочитує ст. 319 про останнє слово підсудного). Я вас позбавлю останнього слова.

Тихий: Якби я не знав цієї статті, ви давно позбавили б мене слова. Але якщо це питання відхилено, я замовкаю. Я ознайомився з творами Руденка...

Суддя: Я це також відхиляю!

Тихий: Я вважаю, що не було ніякої злочинної дії. Жодної провини у вигляді прямого заміру за мною не виявлено. Жодних мотивів користи в мене не було.

Тут багато говорив мій "оборонець" про негативний вплив на мене з боку Лук'яненка та інших. Тому я заявляю, що все своє життя я прожив свідомо.

Дивні шляхи, які привели мене і суд до Дружківки. Навіщо мене привезли сюди, коли мене арештовано за постановою прокурора УРСР Глуха П.К., на підставі ухвали прокурора Москви Севастюка. Дивно, що суд відбувається не в Києві, не в Донецьку, звідки майже всі свідки, а в Дружківці. Цього я не можу збагнути, але за цим, очевидно, криється щось незаконне. Після мого арешту з Києва до Донецька прибула велика група слідчих. Якщо мені..."

Суддя (перебиває): — Суд відходить до кімнати нарад. Вирок буде завтра ввечері, о годині п'ятій — шостій, або, скорше, позавтра вранці.

(Всі виходять).

ПРИМІТКИ:

1. Під час останнього слова [Тихого] Микола Руденко почувався дуже погано, бо в залі зовсім не було вентиляції. З нього струмками лляв піт і він не міг сидіти.

Голова суду звинуватив Тихого, що Руденкові стало погано тому, що Тихий затягає останнє слово. А що хворого Руденка після цього примістили у "воронок" без вікон і без дверей, та повезли майже 100 км до Донецької тюрми, то цього суддя не помітив.

2. Присуд проголошено 1 липня 1977, Суд цілковито задовольнив вимоги прокурора.

3. Друкарську машинку Руденка і фотоапарат конфісковано у власність держави, як знаряддя злочину.

4. Тихому не дали побачення з родичами, а їм сказали, що Тихого нема в Донецьку. Очевидно, Тихий сидить у карцері.

5. Руденко отримав побачення з дружиною й сином Юрієм 4 липня 1977. Він розповів, що звинувачення під час слідства пред'являли за ст. 64, а на суді вже за ст. 62.

6. На побаченні Руденко розповів, що його сусід у камері не отримує харчових посилок, тому тих 5 кг у місяць, які отримує він, ідуть на двох по 2.5 кг.

7. Дружину Руденка звільнено [з праці] за скороченням штатів.

8. На побаченні Руденко сказав дружині, що він у наклепницькі свідчення Матусевича та Мариновича не вірить і вважає це за провокацію з боку КГБ.

9. Всі матеріяли подано скорочено.

ДОДАТОК

Тексти статей Кримінального і Кримінально-Процесуального Кодексів УРСР, згадуваних у записі суду.

Стаття 62. Антирадянська агітація і пропаганда:

Агітація або пропаганда, проваджена з метою підризу чи ослаблення Радянської влади або вчинення окремих особливо небезпечних державних злочинів, поширювання з тією ж метою наклепницьких вигадок, що порочать радянський державний і суспільний лад, а так само розповсюдження або виготовлення чи зберігання з тією ж метою літератури такого ж змісту —

карається позбавленням волі на строк від шести місяців до семи років і з засланням на строк до п'яти років чи без такого або засланням на строк від двох до п'яти років.

Ті самі дії, вчинені особою, раніше засудженою за особливо небезпечні державні злочини, а так само вчинені у воєнний час, —

караються позбавленням волі на строк від трьох до десяти років і з засланням на строк до п'яти років чи без такого

(В редакції 27 червня 1961 року — «Відомості Верховної Ради УРСР», 1961 р., No. 28, ст. 342).

Стаття 222. Незаконне носіння, виготовлення, зберігання або збут вогнестрільної чи холодної зброї або вибухових речовин:

Незаконне носіння, виготовлення, зберігання або збут вогнестрільної зброї (крім гладкоствольної мисливської), бойових припасів до неї або вибухових речовин —

караються позбавленням волі на строк до двох років або виправними роботами на строк до одного року або штрафом у розмірі до ста карбованців.

Діяння, передбачені частинами 1 та 2 цієї статті, якщо вони вчинені особливо небезпечним рецидивістом, —

караються позбавленням волі на строк до п'яти років.

(В редакції 27 червня 1961 року — «Відомості Верховної Ради УРСР», 1961 р., No. 28, ст. 342).

Стаття 26. Особливо небезпечний рецидивіст

Особливо небезпечним рецидивістом за вироком суду може бути визнана:

1) особа, яка вже була засуджена за раніше вчинений особливо небезпечний державний злочин (статті 56-65), бандитизм (стаття 69), виготовлення з метою збуту або збут підроблених грошей чи цінних паперів (стаття 79), порушення правил про валютні операції (стаття 80), розкрадання державного або громадського майна у великих чи особливо великих розмірах (статті 81 частина 3, 82 частина 3, 83 частина 3, 84 частина 3, 86 ¹), розбій (статті 86, 142 і 223 частина 2), умисне вбивство (статті 93, 94, 234 пункт «в»), умисне тяжке тілесне ушкодження (стаття 101), зґвалтування (стаття 117), за вчинені при обтяжуючих обставинах одержання хабара, посередництво в хабарництві і дачу хабара (статті 168 частина 2, 169 частина 2, 170 частина 2), за посягання на життя працівника міліції або народного дружинника (стаття 190 ¹), і знову вчинила будь-який з цих злочинів, незалежно від того, за який з них ця особа була засуджена вперше;

2) особа, яка була в будь-якій послідовності тричі засуджена за розкрадання державного або громадського майна шляхом крадіжки, грабежу, шахрайства (статті 81 частини 1 і 2, 82 частини 1 і 2, 83 частини 1 і 2), а також за крадіжку, грабїж, шахрайство щодо особистої власності громадян (статті 140 частини 1 і 2, 141 частини 1 і 2, 143 частини 1 і 2), спекуляцію (стаття 154 частини 1 і 2), злісне хуліганство (стаття 206 частина 2), за придбання або збут майна, завідомо здобутого злочинним шляхом, вчинені у вигляді промислу або у великих розмірах (стаття 213 частина 2), розкрадання вогнестрільної зброї, бойових припасів чи

вибухових речовин, крім вчиненого шляхом розбійного нападу (стаття 223), або хоч би двічі за будь-який з цих злочинів і за один з злочинів, перелічених в пункті першому частини 1 цієї статті, і після цього знову вчинила будь-який із злочинів, перелічених в першому або другому пункті частини 1 цієї статті;

3) особа, яка, відбуваючи покарання в місцях позбавлення волі, вчинила будь-який з тяжких злочинів, перелічених в примітці до статті 25 цього Кодексу, при засудженні за нього до позбавлення волі на строк не нижче п'яти років, або будь-який особливо небезпечний державний злочин, незалежно від строку покарання.

При вирішенні питання про визнання особи особливо небезпечним рецидивістом суд враховує характер і ступінь суспільної небезпечності вчиненого злочину, особу винного і обставини справи.

Не може бути підставою для визнання особи особливо небезпечним рецидивістом судимість за злочин, вчинений нею до досягнення вісімнадцятирічного віку, або судимість, яка знята чи погашена у встановленому законом порядку.

(В редакції 10 вересня 1962 року — «Відомості Верховної Ради УРСР», 1962 р., No 37, ст. 461).

Стаття 19. Мова, якою ведеться судочинство:

Судочинство ведеться українською мовою.

Особам, які беруть участь у справі і не володіють українською мовою, забезпечується право робити заяви, давати показання, виступати на суді і заявляти клопотання рідною мовою, а також користуватися послугами перекладача в порядку, встановленому законом.

Слідчі й судові документи, відповідно до встановленого законом порядку, вручаються обвинуваченому в перекладі на його рідну мову або на іншу мову, якою він володіє.

Стаття 125. Наклеп:

Наклеп, тобто поширення у будь-якій формі завідомо неправдивих вигадок, які ганьблять іншу особу, —

карається позбавленням волі на строк до одного року або виправними роботами на той же строк.

Наклеп, вчинений особою, раніше судимою за наклеп, а так само поєднаний з обвинуваченням у вчиненні особливо небезпечного державного злочину або такого іншого тяжкого злочину, за який згідно з законом може бути призначено покарання у вигляді позбавлення волі строком на вісім років і більше чи смертної кари, —

карається позбавленням волі на строк до трьох років.

Стаття 314. Огляд і оголошення документів:

Документи, що є доказами в справі, повинні бути оглянуті або оголошені в судовому засіданні. Ці дії можуть провадитися як за ініціативою суду, так і за клопотанням учасників судового розгляду в будь-який момент судового слідства.

Стаття 85. Протокол слідчої дії:

В протоколі про кожну слідчу дію повинні бути зазначені: місце і дата його складання; посади і прізвища осіб, що проводять дію; прізвища осіб,

які брали участь у проведенні слідчої дії, адреси цих осіб; роз'яснення їх прав і обов'язків; зміст проведеної слідчої дії, час її початку і закінчення; всі істотні для справи обставини, виявлені при виконанні даної слідчої дії.

Протокол зачитується всім особам, що брали участь у проведенні слідчої дії, при цьому їм роз'яснюється їх право робити зауваження. Зазначені особи можуть ознайомитися з протоколом особисто.

Вставки і поправки повинні бути застережені в протоколі перед підписами.

Протокол підписують: особа, яка провадила слідчу дію, допитана особа, а також перекладач, поняті, якщо вони були присутні, та інші особи, які були присутні або брали участь у проведенні цієї дії. Якщо хто-небудь з цих осіб через фізичні вади або з інших причин не може особисто підписати протокол, то для підписання протоколу запрошується стороння особа. До протоколу можуть бути додані фотознімки, плани, схеми, зліпки та інші матеріали, які пояснюють його зміст.

Коли особа, що брала участь в проведенні слідчої дії, відмовиться підписати протокол, то це зазначається в протоколі і стверджується підписом особи, яка провадила слідчу дію.

Стаття 45. Обов'язкова участь захисника

Участь захисника в розгляді кримінальної справи в суді першої інстанції обов'язкова:

- 1) коли підсудний через свої фізичні або психічні вади не може сам здійснити свого права на захист;
- 2) коли підсудний неповнолітній;
- 3) коли підсудний не володіє мовою, якою ведеться судочинство;
- 4) при наявності суперечностей між інтересами підсудних, коли хоча б один з них має захисника;
- 5) коли санкція статті, за якою кваліфікується злочин, передбачає смертну кару;
- 6) коли в судовому розгляді справи бере участь прокурор, а також громадський обвинувач при відсутності громадського захисника;
- 7) при розгляді в суді справи про застосування примусових заходів медичного характеру.

Участь захисника в справі є обов'язковою на попередньому слідстві у випадках, передбачених пунктами 1 і 2 цієї статті, — з моменту пред'явлення обвинувачення і у випадках, передбачених пунктом 3 цієї статті, — з моменту оголошення обвинуваченому про закінчення попереднього слідства.

Стаття 46. Відмова від захисника

Обвинувачений чи підсудний має право в будь-який момент провадження в справі відмовитися від захисника. Така відмова допускається лише з ініціативи обвинуваченого чи підсудного і не може бути перешкодою для продовження участі в справі прокурора або громадського обвинувача, а також захисників інших підсудних.

При відмові від захисника слідчий складає протокол, а суд виносить ухвалу.

Відмова від захисника у випадках, зазначених у пунктах 1, 2, 5 і 7 статті 45 цього Кодексу, не обов'язкова для слідчого, прокурора і суду.

Стаття 319. Останнє слово підсудного

Після промови захисника або підсудного головуєчий оголошує судові дебати закінченими і надає підсудному останнє слово.

Суд не вправі обмежувати тривалість останнього слова підсудного певним часом.

Задавати питання підсудному під час його останнього слова не дозволяється. Коли підсудний в останньому слові повідомить про нові обставини, які мають істотне значення для справи, суд з своєї ініціативи, а також за клопотанням прокурора чи інших учасників судового розгляду відновлює судове слідство.

По закінченні відновленого судового слідства суд відкриває судові дебати з приводу додатково досліджених обставин і надає останнє слово підсудному.

Стаття 64. Організаційна діяльність, спрямована до вчинення особливо небезпечних державних злочинів, а так само участь в антирадянській організації.

Організаційна діяльність, спрямована до підготовки або до вчинення особливо небезпечних державних злочинів, до створення організації, що має на меті вчинити такі злочини, а так само участь в антирадянській організації —

караються відповідно за статтями 56-63 цього Кодексу.

Верховний Суд УРСР затвердив вироки Руденка і Тихого

Верховний Суд УРСР у Києві відкинув 15 вересня 1977 року касаційну скаргу Миколи Руденка і Олекси Тихого, яких обласний суд у Донецьку засудив 1 липня на сім і десять років ув'язнення та на кару заслання. Подаємо розповсюджений у самвидаві неофіційний запис про розгляд справи Руденка і Тихого у Верховному Суді УРСР за повідомленням Пресової служби ЗП УГВР від 8 листопада 1977 року.

15 вересня, година 14:00.

Біля будинку Верховного Суду УРСР зібралися знайомі і друзі Миколи Руденка і Олекси Тихого. Всіх без винятку впустили в залю.

Голова суду зачитує вирок Донецького обласного суду від 1 липня 1977 року:

"Руденко Микола Данилович, 1919 року народження, звинувачується в антирадянській агітації і пропаганді за статтею 62 К. К. УРСР.

З 1972 року Руденко систематично виготовляв і розповсюджував наклепницькі вигадки, які ганьблять радянський суспільний і політичний лад.

У наклепницьких пасквілях: "Прощай Марксе, здравствуй Кене", "Экономические монологи" та інших Руденко брехав на радянський народ, на комуністичну партію, на радянський спосіб життя.

Руденко, маючи зв'язок з закордоном, передавав на Захід інформацію, яку потім використовували підривні закордонні радіостанції.

У 1976 році Руденко мав телефонну розмову з Богданом Ясенем, проживаючим у США, якого Руденко прохав налагодити зв'язок з ним через американське консульство в Києві.

На протязі кількох років Руденко виготовляв антирадянські матеріали, з якими знайомив своїх друзів і знайомих, зокрема Мешко, Турчина, Бердника, Барладяну та інших. Так у 1975 році виготовив антирадянський документ під назвою "До людей доброї волі", який віддрукував на машинці в 20 примірниках і розіслав їх особам, адреси яких узяв з телефонного довідника.

Друкувати антирадянські матеріали Руденкові допомагала його дружина Раїса.

У жовтні 1976 року Микола Руденко виготовив і передав на Захід наклепницький матеріал під назвою "Не хочеш бути падлюкою — у в'язницю". Цей матеріал використовували ворожі радіостанції.

У 1976 році Руденко написав поему "Хрест", у якій паплюжив національну політику комуністичної партії.

У травні 1975 року Микола Руденко за антирадянські дії був арештований на короткий час, але певних висновків не зробив, а продовжував займатись антирадянщиною.

У листопаді 1976 року Руденко з психічно хворим П. Григоренком створили так звану Групу сприяння виконанню Гельсінкських угод. Цю групу очолив Руденко і був відповідальний за випуски меморандумів групи.

У грудні 1976 року Руденко виготовив Меморандум ч. 1, з яким ознайомив Бердника, Мешко, Мариновича, Матусевича і дав їм підписати.

У Меморандумах ч. 1 і ч. 2 мали місце наклепницькі вигадки, які ганьблять радянський лад і ставлять своєю метою підрич радянської влади.

У січні 1977 року виготовив Меморандум ч. 3, з яким ознайомив Василя Барладяну.

На протязі кількох місяців Руденко отримав, для передачі на Захід, від Л. Сірого, В. Барладяну та інших матеріали антирадянського змісту.

Розглянувши справу Миколи Руденка, виїздна комісія Донецького обласного суду 1 липня 1977 засудила Руденка Миколу Даниловича за статтею 62 К.К. УРСР до 7 років ув'язнення, з подальшим відбуттям п'ятирічного заслання.

Тихий Олекса Іванович, 1926 року народження, два рази відбував покарання за антирадянську діяльність, але на шлях виправлення не став. На протязі багатьох років поширював в усній і письмовій формах наклепницькі вигадки, які паплюжать радянський суспільний і політичний лад.

У 1974 році надіслав до редакції газети *Радянська Донеччина* антирадянський твір "Проблеми русифікації". Не дочекавшись відповіді, пішов до редакції, де почав нав'язувати свої погляди працівникам редакції.

У 1976 році Тихий надіслав до прокурора Донецької області лист, в якому брехав на радянську прокуратуру. Заводив у трамваї, автобусі, кінотеатрі та в інших громадських місцях розмови антирадянського змісту.

Тихий агітував свого сина з дружиною покинути Москву й оселитися на Україні. Тихий був членом так званої Групи сприяння виконанню Гельсінкських угод і підписував усі матеріали, що видавала група.

У грудні 1976 року при обшуку в будинку Тихого було знайдено вогнепальну зброю.

Виїздна комісія Донецького обласного суду визнала Ол. Тихого винним за ст. 62 К.К. УРСР і присудила до 10 років ув'язнення, з відбуттям п'ятирічного заслання".

Голова суду зачитує цитати з касаційної скарги Миколи Руденка до Верховного Суду УРСР:

"Винним себе не визнаю, оскільки мої дії були у відповідності з радянськими законами...

З усіх мені пред'явлених звинувачень не погоджуюсь:

1. Що моя дружина Раїса брала участь у друкуванні і розповсюдженні інкримінованих мені матеріалів.

2. Зі змістом Меморандуму ч. 3 Барладяну не ознайомлював, як це зазначено у вирокі.

... Якщо я в чомусь можливо і помилявся, то в майбутньому відмовився б від цих помилок".

Голова зачитує цитати з касаційної скарги Олекси Тихого до Верховного Суду УРСР:

"Себе винним не визнаю, вважаю, що до мене було грубо порушено КПК, оскільки мене до суду тримали без ордеру на арешт... Суд ні про що не прошу, оскільки знаю, що прохати безкорисно, від адвоката відмовляюся...

Вимагаю справедливості...".

Далі виступила з промовою адвокат:

"Микола Руденко не хлопчик, який може каятися. Це людина похилого віку з багатим життєвим досвідом і змінити свої переконання так швидко не може. Хоч у нас за переконання не судять, а судять за певні дії, але він багато де в чому помилився.

Суд повинен врахувати, що жоден свідок не давав показів проти. Все слідство трималося на зізнаннях самого Руденка. Наприклад, хто міг знати про розмову Руденка з Ясенем? Б. Ясень показів не давав, значить, сам Руденко все відверто розповідав. Суд цієї обставини не врахував.

Руденко-учасник Вітчизняної війни, інвалід, він проливав кров за Батьківщину і ворогом ніяк бути не може.

Руденко написав багато творів, які прославляють наш народ, досягнення нашої країни. Він тривалий час був секретарем парторганізації Спілки Письменників України. Микола Руденко мав ряд урядових нагород, інвалід великої Вітчизняної війни, він тяжко хворий і потребує медичної допомоги. Характеристика Руденка записана в 47 томі на сто сторінках.

Суд не врахував цих усіх обставин, призначивши вищу міру покарання за цією статтею.

До Ол. Тихого суд також застосував вищу міру покарання за ст. 62, як до рецидивіста, не врахувавши того, що перша судимість у Тихого була погашена до звершення злочину.

Тому прошу суд зм'якшити вироки щодо Тихого і Руденка".

Промова прокурора була виголошена добре поставленим артистичним голосом:

"Мені боляче, що Микола Руденко, 'добрий письменник', став на шлях злочину. Ніщо не може виправдати зраду Батьківщини. Руденко став на шлях підриву нашого суспільства і ніякі минулі заслуги цього не виправдають. Міра покарання до Руденка застосована правильно.

Олекса Тихий — небезпечний державний злочинець, який два рази відбував покарання і на шлях виправлення не став. Я вважаю, що міра покарання до нього застосована навіть м'яко.

Ніяких порушень КПК щодо Тихого не було. Все проведено у відповідності з законом".

Після годинної перерви зачитали вирок:

"Верховний Суд, розглянувши справу Руденка і Тихого, підстав для зміни вироку обласного суду не знайшов".

ЗАЯВА В СПРАВІ ЛЕОНІДА ПЛЮЩА

Від деякого часу, явно і приховано, громадські та політичні організації об'єднані в "Українським Визвольнім Фронтом", а також ті установи, які є під його впливом, ведуть пропаганду, скеровану на ізоляцію Леоніда Плюща від українського суспільства. Це виявляється так, що проголошується бойкот його виступів, відмовляється поодинокі організації від того, щоб вони запрошували його з доповідями тощо.

Ми, Український Демократичний Рух (УДР) і незалежні громадські й культурні діячі, вважаємо, що такі дії з національного і політичного погляду є шкідливі, а з людського становища неморальні.

Леонід Плющ, один із видатних діячів сучасної України. З професії математик, він був співробітником Інституту кібернетики Академії наук у Києві. Ризикуючи своєю науковою кар'єрою, Плющ 1964 року включається в активну боротьбу з режимом в Україні і в цілому СРСР. Пише листи до ЦК Комуністичної партії та до пресових органів з домаганнями запровадити демократичні вольності в СРСР. Одночасно протестує проти арештувань людей за їхні національні, політичні і релігійні переконання. Стає співробітником Івана Дзюби, Валентина Мороза, Вячеслава Чорновола, Івана Світличного і багатьох інших українських патріотів. Допишує до позацензурного *Українського вісника* і до *Хроніки поточних подій*. 1972 року стає співосновником "Ініціативної групи для боротьби за людські права" в Москві, яку очолив Андрей Сахаров. За це його заарештовують і без суду саджають до психіатричної тюрми, де йому довелося перебувати повних три роки разом із божевільними людьми. В таких макабричних обставинах Плющ виявив надзвичайну трердисть характеру. Він не зрікається ані своїх переконань, ані своїх друзів. Не зрадив таємниць і нікого не обтяжив своїми зізнаннями.

Леонід Плющ звернув на себе увагу дослівно цілого світу. В його оборону виступили найвидатніші люди Заходу. Тисячі протестували проти його ув'язнення. Так прийшло до його звільнення в січні 1976 року. А коли Плющ переступив австрійський кордон, на запит журналістів відповів, що він стоїть на становищі відділення України від Росії та її державної самостійности з демократичним устроєм.

Відтоді проминуло мало що більше як півтора року. А скільки він за той короткий час зробив! (Хоч утратив здоров'я на службі своєму народові). Написав книгу спогадів про свої переживання в тюрмах французькою мовою, а тепер готується переклад на англійську і німецьку. Надрукував десятки статей у міжнародних

журналах. Виступав на дискусіях в радіо і телевізії. Розмовляв із десятками провідних людей сучасного світу. Два рази складав свідчення перед Комісіями американського Конгресу. Дав багато доповідей для українців і неукраїнців. Його слухали десятки тисяч людей, а, коли врахувати телевізію і радіо — були їх мільйони.

Завдяки його діяльності, світ знає нині багато більше про Україну, ніж знав перед його приїздом. Французька преса (традиційно русофільська) нині більше пише про українські справи, як колинебудь перед тим (Плющ живе в Парижі). На міжнародному конгресі в Генолюлю, завдяки його свідченням, схвалено резолюцію із засудженням уряду в Москві за надужиття психіатрії для політичних цілей. Комітети сприяння виконанню постанов Гельсінкської конференції в Україні, в Росії, Литві і Грузії дали йому повноваження заступати їх інтереси на Заході і особливо на Београдській конференції.

Така є роль Леоніда Плюща в житті сучасної України і нашої закордонної української громади. Він став одним із найбільш відомих українців у світі і одним із передових борців за права України. Він виріс до символу української гуманності в думці і в дії. Його шанують не тільки свої, але росіяни, євреї, поляки, грузини й інші. З його думкою рахуються в СРСР і в західному світі.

І от, якраз тоді, коли Плющ почав ще ширше розгортати свою діяльність, йому проголошено бойкот. За причину подається те, що Л. Плющ марксист і невіруюча людина. Не говоримо про те, що "марксизм" Плюща цілком відмінний від офіційного советського марксизму, а його безвірництво включає пошану до релігії інших і допомогу в'язням за релігійні переконання. Але бойкот Леоніда Плюща це проблема не тільки одної особи та її особистих переконань, на які він має право, як і кожна особа. Це ширше питання, яке заторкає основи суспільної етики і нашої національної політики. На Україні у визвольному процесі беруть участь люди різних поглядів, різних філософських переконань, віруючі і невіруючі. Цей факт, сам по собі, повинен сповнити нас усіх радістю, бо він вказує на те, що визвольна боротьба на Україні дуже широка, загальнонародна. За права нації бореться не якась одна ідеологічна група, а весь народ, усі його духовні і людські резерви.

А тим часом тут, за кордонами України, є, на жаль, такі українські політики і політичні організації, що хочуть готувати українське визволення на базі тільки однієї ідеології, однієї політичної програми, а то й однієї тактики. Це помилка. Бо гарантії української перемоги треба шукати не в ідеологічній нівеляції народу, а у співпраці різних ідеологій і всіх партій з різними програмами. Нації і менші спільноти досягають єдності

не шляхом згуртування однодумців, а шляхом об'єднання різнодумаючих. Спільноти, які не спроможні опанувати мистецтво такої співпраці, звичайно живуть або в неволі, або в тоталітарних системах із концентраційними таборами і психіатричними тюрмами.

Ми, Український Демократичний Рух, і незалежні громадські й культурні діячі, в ім'я єдності всіх конструктивних і патріотичних сил української спільноти, закликаємо українців за кордоном відкинути пропаганду за бойкот Леоніда Плюща, а протиставити їй толеранцію, добру волю і пошану українця до українця.

Барановський Роман, Бендер Віталій, Борковський Роман, Витвицький Василь, Волянський Олег, Воскобійник Михайло, Гаєнко Федір, Гірняк Йосип, Гніздовський Яків, Гришко Василь, Гудзовський Анатоль, Дальний Мар'ян, Данилюк Михайло, Демиденко Ілля, Добрянський Михайло, Дубилко Іван, Ільницький Олег, Ільницький Роман, Камінський Анатоль, Козут Зенон, Козак Ірина, Коновал Олексій, Кордюк Богдан, Костюк Григорій, Кубійович Володимир, Кузик Дмитро, Купчинський Роман, Лавріненко Юрій, Лиман Леонід, Лисий Анатолій, Літвінов Вінкентій, Луцький Юрій, Малецький Мирослав, Маркусь Василь, Марунчак Михайло, Осадчук Богдан, Пахолюк Леонід, Перейма Євген, Підгайний Богдан, Потічний Петро, Прицак Омелян, Прокоп Мирослав, Процик Анна, Рубчак Богдан, Рудницький-Лисяк Іван, Савицький Юрій, Сендзік Теодозій, Сисин Франк, Тарнавський Омелян, Татух Любомир, Турула Павло, Петренко-Федишин Ірина, Федишин Олег, Фіголь Атанас, Царинник Марко, Цюцюра Теодор, Шандор Василь, Шевельов Юрій, Шевченко Ігор, Шох Ірина, Шуст Марія, Яворський Олекса.

Нью-Йорк — Торонто — Мюнхен, листопад 1977.

Ювілей ... без ювіляра

М. Д. Родько. УКРАЇНСЬКА ПОЕЗІЯ ПЕРШИХ ПОЖОВГНЕВИХ РОКІВ. Київ: в-во "Наукова думка", 1971, 308 стор., тираж 2 000 (Академія Наук Української РСР, Інститут суспільних наук).

Видана маленьким тиражем заздалегідь до 60-річчя "Жовтня", ця значною мірою першоджерельна книжка дійшла до нас лише кілька років після її видання в Києві. Вона заслуговує уваги як з огляду на її тему й призначення, так і з огляду на здібність і сенс автора заглянути в дозволена частину забутих і майже недоступних першодруків 1917-20 років. Та, поширюючи бібліографічну й джерельну основу, автор далеко не використав доступний йому матеріал, мабуть, через підлеглість сучасній антиукраїнській лінії партії. Ця лінія проявилася в таких словах Родька про Тичину: "... він захоплено привітав Лютневу революцію і розгублено спинився перед подіями революційного Жовтня. Його глибоке розчарування історичним поворотом від національного визволення до клясової боротьби відбилося в низці поезій, що ввійшли до збірки 'Соняшні клярнети' ". Обминаючи ту "низку поезій", Родько виправдується: "Частина поезій цієї доби сучасному читачеві невідома: вона залишилася в першодруках і навіть у дослідженнях спеціально присвячених творчості Тичини не згадується" (стор. 91; курсив тут і далі мій — Ю. Л.).

Із цього мимовільного признання випливають ясно дві речі: перше, в УРСР і досі не дозволено зробити *повного* видання поезій Павла Тичини; друге, навіть перша його геніяльна книжка *Соняшні клярнети* в повноті її першого видання (Київ; в-во "Сяйво", 1918) недоступна сучасному читачеві, а Родькові в певній її частині недозволена для цитування і згадок.

Тичину, отже, в цій книжці потихеньку відсторонюється від раніш приписуваної йому ролі чи не фундатора української радянської поезії, за що його нагороджено найвищими радянськими орденами. Але ще не заборонено ставити його в перший ряд "активу" основоположних "революційних романтиків" (стор. 307). Курйоз, одначе, в тому, що навіть тих "революційних романтиків", які раніш ішли під високим титулом "перших хоробрих", уже у "Вступі" до книжки знято з п'єдесталю "перших", як "шкідливу теорію" (стор. 10). Така нова офіційна лінія щодо початків української радянської літератури вносить в її історію (зокрема в початках) цілковитий хаос і взагалі ставить її під знак запитання.

Ця об'єктивна обставина позначилася на цінній своїми матеріалами

книжці Миколи Родька. Про це говорить уже впорядкування книжки на розділи з їх імпресіоністично-пропагандивними заголовками, які після "Вступу" виглядають так: "Чорнозем підвіся (перші початки радянської поезії)"; "Ми стоїмо слабі нікчемні (співці погасаючого світу)"; "По другий бік межі («чиста лірика»)"; "Смертне співання (поезія символістів)"; "Зелений гімн («Соняшні клярнети» Гичини)"; "Від футуризму до трьох П'єро до теми революції"; "Революція як джерело (полеміка навколо питань про шляхи радянської поезії)"; "Ударом зрушив комунар (поезія революційного чину)"; "В племінно-широму гарті (на широких шляхах радянської поезії)"; "Чекання «на чатах початого дня» (поезія в альманасу «Гроно»)"; "Висновки".

Порівняно більше сторінок, перше місце та значення відведено в книжці Родька розділові про "перші початки радянської поезії", над яким він поставив слова Гичини "Чорнозем підвіся", мабуть, щоб тичининською шапкою закрити опорожнене від Гичини місце. (Добрий сюжет для карикатури Едварда Козака). Гірше те, що на цей головний розділ книжки не знайшлося ні одного поета, або хоч однієї справжньої поезії. Подані автором зразки роблять гумористичне враження. Тим не менше автор твердить: "...заспівувачами української радянської поезії слід уважати численних маловідомих революційних поетів, що виступали на сторінках більшовицької преси, і *поряд* з ними — П. Гичину, В. Еллана, В. Чумака, І. Кулика, В. Сосюру" (стор. 10). Характеристичне це "поряд"; хто ж ті "перші"? Родько назвав вісім імен, як от Пролетарій, Яковлев, Сашко, Руднев... (стор. 15). Але знаходимо і таку інформацію: "...газетні матеріали нерідко переривалися чотирирядковими віршами — уривками з творів відомих і невідомих авторів. Деякі з них, очевидно, належали самому редакторові газети" (стор. 268).

Присвятивши 24 сторінки цим заспівувачам радянської поезії, автор, щоб чимось виповнити книжку, написав у дусі заперечення далішні названі вище розділи. Це дало йому змогу подати порівняно велику кількість почасти недоступних і маловідомих досі бібліографічних позицій і фактів, що за них кожний дослідник затопленого літературного п'ятиліття 1917-22 років може бути тільки вдячний. Найцікавіший з цього погляду окремий розділ про українських символістів під негативною вівіскою "Мертве співання". Щоб відгетькатися від чогось — треба його назвати. І так дістаємо скупі, але маловідомі інформації про *Літературно-критичний альманас* (1918), що, на думку автора, "започатував і формально ствердив символістичний напрям в українській літературі" (стор. 81), про досі таємничу "символістську Білу студію", як творця того *Літературно-критичного альманасу* з участю найбільшого поета (Гичина), найбільшого режисера (Лесь Курбас) і видатного мистця-маляра (А. Петрицький). Вони ж прислужилися до заснування "Музагету". Автор згадав маловідомі теоретичні

статті символістського напрямку Д. Загула і Ю. Меженка. При тому всьому автор тенденційно катушковує і явно применшує ролі символізму в добі 1917-22 років, а незрівняний символізм Тичини або ігнорує, або перефарбовує на червоно в "революційну романтику". Розділові про Тичину дано в книжці найменше сторінок — усього 14. Так само порівняно коротко збуто розділ про В. Еллана, В. Чумака та інших колишніх "фундаторів" української радянської літератури. 60-літній "жовтневий" ювілей літератури УРСР остався властиво без ювіляра. Виглядає, як у відомій поезії Тичини:

врізали вам поля,
в головах тополя,
а голів нема.

Post scriptum. Властиво, це явище поступове по дорозі до правди: очищування *Соняшних клярнетів* (та й "перших хоробрих") від ролі "зачинателів" української радянської поезії; очищування, зрештою, цілого яскраво українського п'ятиріччя 1917-22 від радянської вивіски. Адже весь той історичний період 1917-22 — це надзвичайна у віках епоха Відродження державної незалежності України і її напруженої кривавої самооборони від лютих напасників. Ця самооборона у збройних повстанських формах тривала аж до 1923 року включно, — поки імперську Росію, врятовану Леніном у формі РСФСР, не перетворено на СРСР. У ділянці культури і політичної думки ця самооборона триває дотепер. Ці питання ще ждуть від істориків повнішого опрацювання.

Історики ж української літератури мають нарешті витягти з річки Забуття затоплений дзвін "Клярнетизму", як оригінальної стильової вершини української поезії 1917-22 років.

Ю. Л.

ТРУДНОЩІ РАДЯНСЬКОЇ ЕКОНОМІКИ

Останнім часом міжнародна преса звертає увагу на те, що побіч посиленої боротьби проти оборонців людських прав та національної свободи народів СРСР, керівники КПРС стоять перед ще серйознішими труднощами, їх творить, з одного боку, зменшення природного приросту населення в європейській частині СРСР, яке може привести швидко до того, що росіяни стануть меншістю, а з другого боку, сучасний стан радянського народного господарства. Зокрема це останнє питання викликає особливе зацікавлення в колах Заходу, бо невдачі в галузі економіки безперечно матимуть вплив на політику керівників Радянського Союзу. Цьому питанню присвячений, м. ін., звіт Центрального Розвідувального Управління США про стан і прогнози росту народного господарства СРСР у найближчих 5-10 роках. Звіт широко коментувала міжнародна преса. Ось головні думки цього звіту:

ЦРУ передбачає дальше сповільнення росту радянської господарки від теперішніх 4% річно до 2% в 1980 році. Це вплине серйозно як на радянське воєнне плянування, так і на закордонну політику. Фінансове кредитування та доступ до модерної технології Заходу, в першу чергу США, стане дедалі більш пекучою проблемою. Пересунення частини інвестицій з воєнної та важкої індустрії до легкої — зм'якшить становище СРСР у справі договору з США про обмеження зброєнь.

Москва не зможе держати сателітні держави Варшавського пакту в такій економічній залежності як досі, тому що нафта, головний її продукт експорту до них, стане дефіцитним для самого Радянського Союзу і він мусітиме обмежити, а може і цілком зупинити її доставку до комуністичних країн Східної Європи. Продукція нафти та нафтових продуктів — одне з найбільш болючих місць народного господарства Радянського Союзу. ЦРУ у своєму звіті передбачає зменшення продукції нафти в СРСР до 8-10 мільйонів бочок денно в 1985 році, враховуючи і важкі для експлуатації джерела нафти на схід від Уралу. У зв'язку з тим Радянський Союз з експортера нафтових продуктів (тепер на приблизно чотири з половиною мільярдів доларів — стане імпортером і в 1985 році видаватиме коло 10 мільярдів доларів на купівлю її за кордоном. Це ляже важким тягарем на державний бюджет, змусить державу до суворого обмеження внутрішнього спожиття бензини та обмеження її експорту до сателітів.

Звіт ЦРУ також передбачає зменшення поступання в індустрію ряду сировинних продуктів та півфабрикатів, а головне, що сталева індустрія не буде в стані забезпечити запотребування народного господарства

СРСР. Вищенаведені труднощі зменшать продукційні можливості радянської економіки та обтяжать додатково платничий бюджет, уже і без цього важко придушений потребами твердої валюти для закупів модерного промислового устаткування та збіжжя за кордоном.

Другим поважним фактором, який вимагатиме зміни економічної політики СРСР, буде зменшення росту робочої сили. Коли в цьому році прийде коло 2.7 мільйона нових робочих рук до праці, то в 1986 році цей приплив спаде до 300 тисяч. (Передбачення ЦРУ зроблені на підставі спадку народжень в СРСР у 1960 рр.).

Радянська індустрія та сільське господарство затруднює непотрібно велику кількість працівників, приблизно в три рази більше як треба в промисловості, а 6-7 разів більше в сільському господарстві. Але це має свою причину в цілій господарській системі, яка цим способом покриває величезне безробіття і робить з народного господарства допомогову інституцію для безробітних. Кремль дрижить на саму думку, що сталося би, коли б ця непотрібно затруднена маса мусіла відійти з народного господарства. Безробіття, яке б тоді постало, було б багато більших розмірів, як у найгірших часах на Заході. Рівночасно протягом десятиліть радянська економіка є наставлена на пересичення її робочими силами і то з цілого ряду причин. ЦК не в силі боротися як з вимогами військово-індустріяльного комплексу, так і з потребою творення нових місць праці для потенціальних мас безробітних. І тому передбачається на найближчий час брак робітників.

Тому, що існуюча система не дозволяє модернізації народного господарства, а партійне керівництво рівночасно є також проти будь-яких змін, — залишається одна розв'язка: будувати модерні комплекси із західнім капіталістичним устаткуванням та західнього роду керівництвом для забезпечення країни в конечно потрібний продукт. Однак такі гіганти, як автозаводи в Тольяті над Волгою чи над рікою Кама, стали немов паразитами на тілі радянської економіки, вони, з одного боку, дають потрібну продукцію, але з другого, ускладнюють та збільшують постійну кризу народного господарства СРСР.

Ці проблеми відіб'ються сильно і на бюджеті СРСР. Задовження Радянського Союзу на Заході (що є державною таємницею), оцінюють на цей час на 12 до 14 мільярдів доларів. У липні ц. р. проголошені в Москві статистичні дані радянської закордонної торгівлі з капіталістичними країнами Заходу виявляють дефіцит для Радянського Союзу на понад чотири мільярди доларів. Торговельний дефіцит лише з США минулого року становив коло 2.4 мільярдів доларів. Від січня до травня ц. р. дефіцитний баланс торгівлі СРСР з США доходив уже до нового мільярда доларів. Не зважаючи на це, Радянський Союз мусить далі купувати модерне індустріяльне устаткування з США та шість мільйонів тонн збіжжя ще цього року.

Фінансову ситуацію погіршує ще більше факт, що не лише Радянський Союз, але й інші комуністичні держави Східньої Європи за-

ходять в довги. Загально прийнято, що задовження європейського комуністичного блоку у західних капіталістичних країн уже давно перейшло 40 мільярдів доларів і що деякі з тих країн, як, наприклад, Польща, не в стані без допомоги Москви навіть сплачувати річні відсотки від позичок, не згадуючи вже про сплачування позиченого капіталу.

Захід не сподівається основних змін за життя Брежнєва. Верхівка буде боятися як децентралізувати народне господарство, так і його оздоровити, реформувати. Понад 70-літні віком керівники СРСР вважають, що тих кілька років, які їм залишилися, вони перебудуть, відсовуючи для своїх наслідників поладнання найдошкульніших проблем.

Тому, що латати діри в радянській економіці неможливо нині та не буде можливо і завтра без постійної допомоги США, — політика СРСР мусить враховувати цей факт та dostosовуватися до нього в майбутньому.

бвн

Редакційне

З днем 31 грудня 1977 року Іван Кошелівець, на власне бажання, перестав бути головним редактором нашого журналу, погодившись залишитись у складі його редакційної колегії. Обов'язки головного редактора Іван Кошелівець виконував упродовж вісьмох років (1961-1966 і 1976-1977) і в тому часі, як теж у роках своєї участі в редакційній колегії *Сучасности*, він у видатній мірі причинився до розбудови й росту нашого журналу. За його зусилля й працю ми висловлюємо йому наше признання і складаємо щиру подяку. Ми переконані, що наш журнал і його читачі ще довгі роки користуватимуться співпрацею Івана Кошелівця.

Видавництво і редакція ж. *Сучасність*

31 грудня 1977

Зміст

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 3 *Данило Гусар Струк*: Поезії.
- 4 *Віталій Кейс*: Роздумування над поетом.
- 9 Роберт Лоуелл. Поезії у перекладі *Богдана Бойчука*.
- 15 *Святослав Гординський*: Юзеф Лободовський і його поезія.
- 21 *Юзеф Лободовський*: Дві поезії. Переклав *Святослав Гординський*.

У 60 РОКОВИНИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

- 25 *Андрій Жук*: До справи конфлікту між Україною і більшовицьким правительством.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 31 *Вадим Павловський*: Данило Михайлович Щербаківський (1877 - 1927).
- 47 *Данило Щербаківський*: Культурні цінності в небезпеці.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 57 *Степан Ю. Процюк*: До патології міжетнічної інтеграції.

ДО ПИГАННЯ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВЗАЄМИН

- 69 *Михайло Добрянський*: У трикутнику: Польща — Україна — Росія.
- 76 *Богдан Осадчук*: Солом'яний вогонь чи початок великого діла?
- 79 *Юрій Криlach*: Мужній історик.

ДО ПИГАННЯ УКРАЇНСЬКО-ЄВРЕЙСЬКИХ ВЗАЄМИН

- 83 *Ізраїль Клейнер*: Складна проблема.
- 87 Деклярація про створення і мету Товариства дослідження проблем українського єврейства.

ДОКУМЕНТАЦІЯ І ПУБЛІКАЦІЇ

- 90 Суд у справі Тихого та Руденка.
- 115 Верховний Суд УРСР затвердив вироки Руденка і Тихого.
- 119 Заява в справі Леоніда Плюща.

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

- 122 *Ю. Л.*: Ювілей... без ювіляра.

ОГЛЯДИ, НОГАТКИ

- 125 *бвн*: Труднощі радянської економіки.
- 127 Редакційне.

Адреси наших представників

<i>Австралія:</i>	Library & Book Supply 16 a Prospect Street Glenroy, Vic. — 3046
<i>Аргентина:</i>	Dr. M. Wasylyk Cooperativa de Credito "Renacimiento" Maza 144 Buenos Aires
<i>Велико-британія:</i>	Mr. S. Wasylo 4, The Hollows Silverdale, Wilford Nottingham
<i>Ізраїль:</i>	G. Shakhnovich c/o Oiring Shimshon 692/7 Askelon
<i>Канада</i> <i>і</i>	Nina Hlyutzkyj 875 West End Ave., Apt. 14 B New York, N. Y. 10025
<i>США:</i>	G. Lopatynski 875 West End Ave., Apt. 14 B New York, N. Y. 10025
<i>Швейцарія:</i>	Dr. Roman Prokop alte Landstrasse 22 8803 Rüschtikon
<i>Швеція:</i>	Kyrylo Harbar Box 62 Huddinge

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ місячника "СУЧАСНІСТЬ"

на 1978 рік

одно число: річно:

Австралія	2. —	20. — дол.
Австрія	35. —	350. — шил.
Англія	0.80	8. — фун.
Аргентина	50. —	500. — пез.
Бельгія	80. —	800. — бфр.
Бразилія	5. —	50. — н. круз.
Венесуеля	2.50	24. — ам. дол.
Голляндія	5.60	54. — гул.
Ізраїль	8. —	80. — із. ф.
Канада	2.50	24. — к. дол.
Німеччина	4.60	46. — нм.
США	2.50	24. — ам. дол.
Франція	9. —	90. — ффр.
Швейцарія	4.60	46. — шфр.

Додаткові кошти пересилання нашого журналу летунською поштою до Канади і США становлять 10. — дол. річно.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на прізвища представників даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхені і виготовляти чеки на Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.

Адреси для влат: Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
Karlsplatz 8/III, 8000 München 2

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457

Postscheckkonto PSchA München
Kto Nr. 22278-809

НАЙНОВІШІ ВИДАННЯ "СУЧАСНОСТИ"

ІВАН СВІТЛИЧНИЙ

ҐРАТОВАНІ СОНЕТИ

Мюнхен 1977. 120 стор. Обкладинка і портрет автора — Любослава Гуцалюка. Передмова Івана Кошелівця.

Ґратовані сонети — це перша збірка автора. До часу свого останнього ув'язнення Іван Світличний займався літературною критикою і перекладами, зокрема з французької мови.

Книжка упорядкована самим автором. До неї ввійшло 63 сонети і 12 віршів. Збірка написана в ув'язненні й у ній переважають в'язничні мотиви.

Ціна: 4.- дол.

ВАСИЛЬ СТУС

СВІЧА В СВІЧАДІ

Поезії

Мюнхен 1977. 128 стор. Обкладинка Христини Гориславської.

Скульптурний портрет автора — Б. Довганя.

Упорядкування Марка Царинника і Вольфрама Бургардта. Передмова Марка Царинника.

Найбільший розділ у збірці займають "Вірші з в'язниці", до якого ввійшло 65 досі недрукованих поезій, написаних у таборі в 1972-1976 роках. Є також переклади німецьких поетів, зокрема Р. М. Рільке та вибрані вірші зі збірок *Зимові дерева* (збірка була відкинута видавництвом "Радянський письменник" і появилася в Бельгії в 1970 році у видавництві "Література і мистецтво") та *Веселий цвинтар*, яку забрали у В. Стуса під час арешту і з якої автор відтворив 5 поезій з пам'яті.

Ціна: 4.- дол.